

PRAVA LGBT OSOBA U BOSNI I HERCEGOVINI:
OBRAZOVANJE

Sarajevo, 2013.

naslov: Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: Obrazovanje
autor_autorice: Ivana Dračo, Mladen Lakić, Zlatiborka Popov-Momčinović
lektura_korektura: Sandra Zlotrg
prelom_naslovnica: Amila Hrustić
izdavači: Fondacija Heinrich Böll – Ured za BiH,
Fondacija CURE, Sarajevski otvoreni centar
za izdavače: Mirela Grünther-Đečević, Jadranka Miličević,
Saša Gavrić

© Fondacija Heinrich Böll/ Fondacija CURE/ Sarajevski otvoreni centar/ autori_ce

Nekomercijalno umnožavanje, fotokopiranje ili bilo koji drugi oblik reprodukcije cijele publikacije ili njezinih dijelova je poželjno, uz prethodno pismeno informisanje izdavača na mail: office@soc.ba

Studija izlazi u okviru edicije *Ljudska prava* Sarajevskog otvorenog centra, Knjiga 16.
Ediciju uređuje Emina Bošnjak.

Ova publikacija je urađena uz pomoć Evropske unije. Sadržaj publikacije je isključiva odgovornost autora_ica: Ivana Dračo, Mladen Lakić, Zlatiborka Popov-Momčinović, i ni u kom slučaju ne predstavlja stanovište Evropske unije.

IVANA DRAČO, MLADEN LAKIĆ,
ZLATIBORKA POPOV-MOMČINOVIĆ

PRAVA LGBT OSOBA U
BOSNI I HERCEGOVINI:
OBRAZOVANJE

Sarajevo, 2013.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

342.726:613.885]:37(497.6)

DRAČO, Ivana

Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini :
obrazovanje / Ivana Dračo, Mladen Lakić,
Zlatiborka Popov-Momčinović. - Sarajevo :
Fondacija Heinrich Böll, Ured za BiH : Fondacija
CURE : Sarajevski otvoreni centar, 2013. - 56 str.
; 25 cm

O autoru i autoricama: str. 52-53. - Bibliografija
i bilješke uz tekst

ISBN 978-9958-577-08-6 (Fondacija Heinrich Böll)
1. Lakić, Mladen 2. Popov-Momčinović, Zlatiborka
COBISS.BH-ID 20594694

Sadržaj

Zlatiborka Popov-Momčinović	
PREDGOVOR	7
Ivana Dračo / Mladen Lakić	
SAŽETAK	11
Mladen Lakić	
1. UVOD	13
1.1. Kontekst	
1.2. Cilj istraživanja	
Mladen Lakić	
2. METODOLOŠKI I ANALITIČKI OKVIR	17
2.1. Uzorak istraživanja	
2.2. Instrumentarij	
2.3. Postupak	
2.4. Etički aspekti	
3. REZULTATI	19
Ivana Dračo	
3.1. Nevidljivost i značaj coming out-a	
Mladen Lakić	
3.2. Tabuizirana seksualnost	
Ivana Dračo	
3.3. Nasilje i diskriminacija nad LGBT osobama	
Ivana Dračo	
4. ZAKLJUČAK	33
Ivana Dračo	
5. PREPORUKE	34
Zlatiborka Popov-Momčinović	
6. OGRANIČENJA STUDIJE	36
7. IZVORI	38
APPENDIX: RJEČNIK LGBT POJMOVA	40
O AUTORU_ICAMA	52

Predgovor / Zlatiborka Popov-Momčinović

Druga studija koja je pred nama a koja je sprovedena u okviru tzv. sektoralnih istraživanja projekta *Coming out: Zagovaranje i zaštita prava LGBT osoba*, naučno je utemeljena, ali ima i funkciju upozoravanja, imajući u vidu sa kojim se šarolikim aspektom diskriminacije ali i nasilja (direktnog i indirektnog) suočavaju pripadnici_e LGBT populacije koje pohađaju naš obrazovni sistem. Autor i autorica su sproveli iscrpno istraživanje bazirano na principima kvalitativne metodologije koja je participativna, izbjegava asimetričnost između *subjekta* i *objekta* istraživanja, služi se tehnikom dubinskih polustrukturisanih intervjuja sa najznačajnijim akterima_kama obrazovnog sistema kojih se ova problematika tiče (ili bi ih se trebala ticati!), odnosno koji su u živom dodiru sa njom. Istraživanje su sproveli u bosanskohercegovačkim školama iz *urbanih* centara – Sarajevo, Banja Luka, Mostar, i *manjih* gradova – Livno i Višegrad, da bi se mogao steći što cjelovitiji uvid u presjek stanja na terenu i kako bi se otkrile eventualne regionalne i lokalne specifičnosti.

Studija ukazuje na otvorenu heteronormativnost propatrijarhalnog tipa koja se ne uči, već faktički *propovijeda* u bh. školstvu, na nedovoljnu upoznatost osoblja koje radi u obrazovnim institucijama sa ovom problematikom, na tendenciju uprošćenog, redukcionističkog gledanja na LGBT teme, isključivo kroz prizmu seksualnosti i polnog nagona, na poistovjećivanje seksualne orijentacije sa socio-patološkim oblicima ponašanja, svijetom *showbiz-a*, na nevoljkost da se na senzibiliziran način ovaj problem uzme u obzir kako bi LGBT učenici_e u okviru školskog sistema ostvarile temeljno pravo na skladan intelektualni, socijalni i emotivni razvoj. Iako se otvoreno homo/bi/transfobni stavovi često prikrivaju iza floskula kao što su „nek radi svak što hoće iza četiri zida“, ili time što su nedovoljno upoznati sa samom temom, problematikom kao i samim LGBT osobama u školama, takvi stavovi su ipak prisutni i provejavaju kroz same intervjuje. Unoseći živu riječ u sam tekst, autor i autorica su *izvukli* i citirali ono što je najsimptomatičnije. Na suptilan način je, kao i u prethodnoj studiji, uočeno svojevrsno *žongliranje u stavovima* i *tendencija* prebacivanja odgovornosti na širi društveni okvir koji je nepovoljan po LGBT populaciju, kao i na druge sektore. U ovom slučaju to su uglavnom mediji koji kroz svoje diskurzivne prakse (re)produkuju patrijarhalne norme, uključujući i heteronormativnost. Ovo je takođe često pravdano „podacima“ da pripadnika_ca LGBT populacije nema u školama, a što je indikator indiferentnosti imajući u vidu da strah od diskriminacije i nasilja često vodi tome da se učenici_e izbjegavaju *outovati* i obratiti nastavnicima_ama,

razredniku_ci, školskim pedagozima_ginjama i psiholozima_ginjama kada imaju problema u školi. Time se, tehnikama *simboličkog poništavanja* nalazi opravdanje za vlastitu indiferentnost, nedovoljnu upoznatost sa tematikom i kontradiktornost u stavovima.

Takođe, iskustva samih učenika_ca koji pripadaju ovoj zajednici ukazuju da nisu nailazili na prijeko potrebnu podršku u školama, da se preko različitih oblika diskriminacije ali i nasilja kojima su izloženi prelazilo i prelazi ćutke, a što je često rezultiralo i dalje rezultira njihovom socijalnom isključenošću, izolaciji, problemima u suočavanju sa vlastitim identitetom, ali i napuštanjem škole. Sama činjenica da je jedna intervjuisana zaposlenica škole koristila politički nekorektan govor (koristeći termin „lezba“) govori sam za sebe. Značajan broj zaposlenika_ca, a što su autor i autorica suptilno uočili, koristio je izraze poput „takva populacija“, „ti ljudi“, iz čega se da iščitati da ih ne percipiraju kao dio školskog a implicitno ni šireg društvenog sistema već kao *strano tkivo*.

Posebna vrijednost studije ogleda se ne samo u bogatstvu i izniansiranosti sadržaja koje ona nudi, već i u komparacijama koje se vrše u skoro svakom poglavlju. Naime, ukazuje se na temeljne principe i vrijednosti demokratskog društva i socijalne inkluzije, evropske standarde koje se BiH obavezala da ispuni, na referentna istraživanja obavljena u svijetu, Evropi, s akcentom na istraživanja iz regiona i BiH, sa kojima se porede ali i potkrepljuju dobijeni podaci i analizirani rezultati istraživanja o odnosu obrazovnog sistema prema LGBT osobama i njihovom položaju unutar tog sistema. Time se dobijeni rezultati situiraju u širu ali sistematično uobličenu cjelinu, a izvedeni zaključci potkrepljuju i produbljuju.

Takođe, posebno je značajno to što se kroz konkretne primjere dobrih praksi daju upute i smjernice za moguća rješenja i programe, a na osnovu toga se definišu i konkretne preporuke, što otvara prostor za optimizam i na njemu utemeljeno društveno odgovorno djelovanje. Optimizam se može iščitati i iz nekih od iskazanih stavova zaposlenika_ca u ovom sektoru o potrebama doedukacije i senzibilizacije, što svakako omogućava djelovanja u pozitivnom pravcu izgradnje LGBT senzibilnog pristupa, koji je u Bosni i Hercegovini, nažalost, uglavnom prepušten NVO sektoru. Time se ne negira važnost oblika doedukacije koje sprovodi NVO sektor, već se ističe da je potrebno izgraditi sistematična rješenja i dugoročne strategije na principima partnerstva različitih socijalnih aktera_ki. Takođe, nekoliko relevantnih istraživanja na koja se upućuje a koja ukazuju na to da je upoznavanje kako sa tematikom tako i konkretnim osobama, pripadnicima_ama LGBT zajednice, u pozitivnoj korelaciji sa smanjivanjem homofobnih stavova – daju jasan signal da se ovi sadržaji

trebaju ugraditi u obrazovni sistem na potpuno drugačijim osnovama i postavkama kako bi bio pravičan i nediskriminirajući.

Imajući u vidu da je škola jedan od glavnih agensa socijalizacije, pomaci u ovom sektoru bi se svakako u stanovitoj mjeri odrazili na društvo u cjelini, pojedince_ke koji ga sačinjavaju i izgrađuju, i na samu LGBT zajednicu koja čini jednu od najmarginalnijih grupa bh. društva. Jer, dok druge i, nažalost, nebrojene marginalne grupe u BiH mogu, u relativnom smislu, javno i otvoreno ukazivati na vlastitu diskriminaciju i marginalizaciju, *outovanje* LGBT osoba u borbi protiv diskriminacije nerijetko vodi još većoj diskriminaciji i izloženosti nasilju. S tim u vezi, kroz nastavne sadržaje i veći društveno odgovoran angažman u okvirima obrazovnog sistema u BiH, na principima socijalnog partnerstva, senzibilizacije i kulture svijesti i oplemenjivanja ličnosti u školskim, odnosno nastavničkim i katedarskim klupama, kao i ministarskim foteljama, stvorilo bi se plodno jezgro za kopernikanski zaokret – tretiranje LGBT osoba kao ravnopravnih članova društva uz poštovanje njihovih specifičnosti, čijem napretku one mogu i trebaju da doprinesu, a na šta ih, između ostalog, može podstaći i motivisati upravo obrazovni sistem. Ova studija, moglo bi se zaključiti, uprkos lociranju gotovo nebrojanih problema sa kojima se susreću LGBT osobe u bh. obrazovnom sistemu, šalje pozitivnu poruku upravo u tom pravcu.

Sažetak / Ivana Dračo / Mladen Lakić

Osnovni cilj ove kvalitativne studije bio je ispitati stavove relevantnih aktera_ki o problemima i potencijalnim uzrocima problema sa kojima se suočavaju pripadnici_e LGBT zajednice kada je u pitanju odnos obrazovnih institucija prema LGBT osobama, kao i položaj LGBT osoba u sektoru obrazovanja. Cilj je također bio ponuditi smjernice za što kvalitetnije rješavanje položaja LGBT osoba u obrazovnom sistemu BiH. Izrazito heteronormativno obrazovanje u kome se insistira na predstavi da je heteroseksualni brak i heteroseksualna porodica „matična ćelija društva“ te da su društveno prihvatljivi_e samo heteroseksualni_e muškarci i žene, čiji je rodni identitet odraz njihovog biološkog spola, i dalje je jedno od glavnih uporišta diskriminacije LGBT osoba u bh. društvu. Zakonski okvir obrazovanja je izuzetno raslojen u skladu sa administrativnim podjelama zemlje, što dodatno otežava provođenje određenih zakona, ali i praćenje slučajeva diskriminacije LGBT osoba u obrazovanju. Kako ova kvalitativna studija i pokazuje, LGBT osobe su u procesu obrazovanja sasvim nevidljive ili su, u udžbenicima, predstavljene na diskriminirajući način. Posljedice toga su, između ostalog, prikriveni i otvoreni oblici nasilja kojima su izložene. Ova studija je, osim lociranja problema, ponudila i konkretne preporuke za prevazilaženje diskriminacije, marginalizacije i nevidljivosti LGBT osoba u obrazovnom sistemu BiH, koje podrazumijevaju izmjenu i dopunu zakonskih akata koji reguliraju oblast obrazovanja u BiH, s ciljem ostvarivanja prava na obrazovanje, bez obzira na seksualnu orijentaciju i rodni identitet, revidiranje udžbenika i nastavnih planova i programa u smjeru uklanjanja netačnih, diskriminatornih i stereotipnih podataka o LGBT osobama, senzibiliziranje školskog osoblja i učenika_ca o problemima i potrebama LGBT osoba te uspostavljanje programa podrške učenicima_ama izloženim diskriminaciji i nasilju na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta/izražavanja.

Ključne riječi: prava i slobode LGBT osoba, obrazovanje, Bosna i Hercegovina, homofobija, (anti)diskriminacija

1. Uvod / *Mladen Lakić*

1.1 Kontekst

Položaj i status LGBT osoba u kontekstu bosanskohercegovačkog društva i poštovanja osnovnih ljudskih prava i sloboda, demokratskih principa, antidiskriminacije i senzibilizacije svijesti prema marginalnim društvenim grupama može se ocijeniti kao izrazito zabrinjavajući. U prilog takvoj tvrdnji govori i godišnji izvještaj Internacionalne lezbijske, gej, biseksualne, transeksualne i interseksualne asocijacije (ILGA-Europe) *Rainbow Europe Index 2011*, gdje je na skali poštivanja LGBT ljudskih prava od -7 (najniži nivo poštivanja LGBT ljudskih prava) do 17 (najviši nivo poštivanja LGBT ljudskih prava), stanje u Bosni i Hercegovini okarakterizirano brojem 1, dakle kao stanje vrlo niskog nivoa tolerantnosti i poštivanja LGBT ljudskih prava.¹ Na ovo, takoreći, alarmantno stanje ukazuju i brojne nevladine organizacije, relevantni međunarodni akteri, pojedini mediji, kao i određeni dio akademske zajednice, ali su reakcije na ova upozorenja mlake, kada ih uopšte i ima. Iako je ovaj godišnji izvještaj urađen i 2012. godine, a stanje u Bosni i Hercegovini ocijenjeno nešto bolje nego prethodne godine – brojem 5, i dalje se radi o niskom nivou poštivanja prava i sloboda LGBT osoba.²

Takođe, verbalni i fizički napadi na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta, govora mržnje³ kao i nekorektnog medijskog izvještavanja o LGBT temama⁴ ne bivaju sankcionisani na adekvatan način, čime se postojeća kultura netolerantnosti, odnosno neprihvatanja *drugog i drugačijeg*, gaji i (re)producira.

Pod pravom na obrazovanje LGBT osoba podrazumijeva se širi spektar aktivnosti društvene zajednice kako bi se stvorilo okruženje u kojem će LGBT osobe bez diskriminacije, straha i nasilja moći da ostvare kako fizički tako i emotivni i intelektualni razvoj. U tom procesu, pored države, bitnu ulogu igraju vaspitno-obrazovne institucije, učitelji_{ce},

1 Više u: ILGA Europe. *Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe 2011*. Brussels, 2012 : 50–51

2 ILGA Europe. *Rainbow Europe Map and Index, May 2012*. Preuzeto 05.06.2013. < http://www.ilga-europe.org/home/publications/reports_and_other_materials/rainbow_europe_map_and_index_may_2012>.

3 Više u: Vasić, V. *Izvještaj o govoru mržnje zasnovanom na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u BiH: Slučajevi iz 2012. i 2013. godine*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

4 Više u: Čaušević, J., i Ljevak, K. *Čekajući ravnopravnost: Analiza sadržaja izvještavanja pisanih medija o LGBT temama u 2011. i 2012. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012.

nastavnici_e, profesori_ce, pedagozi_ginje, psiholozi_ginje, te učenici_e i studenti_ce. Tri ključne dimenzije prava na obrazovanje LGBT osoba bile bi:

- Pravo na obrazovanje LGBT osoba bez diskriminacije i uskraćivanja mogućnosti za obrazovanje i stručno usavršavanje;
- Uklanjanje homofobije, bifobije i transfobije iz nastavnih programa, te obrađivanje tema koje se tiču LGBT osoba na stručan, pedagoški i društveno odgovoran način;
- Sprečavanje fizičkog i verbalnog nasilja usmjerenog prema LGBT osobama od drugih učesnika_ca u obrazovnom procesu.¹

Obrazovni sistem BiH definisan je Ustavom BiH, ustavima entiteta (Republika Srpska i Federacija BiH), ustavima kantona i Statutom Brčko distrikta BiH. Na nivou BiH usvojeno je pet zakona koji, okvirno, regulišu ovu oblast i to: Okvirni zakon o predškolskom vaspitanju i obrazovanju, Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u BiH, Okvirni zakon o srednjem stručnom obrazovanju i obuci u BiH, Okvirni zakon o visokom obrazovanju u BiH, te Zakon o Agenciji za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Svi zakoni na nivou entiteta, kantona i Brčko distrikta BiH trebaju biti usklađeni sa okvirnim zakonima iz oblasti obrazovanja na nivou države. Na nivou BiH, kao rezultat reformi, usvojeno je i pet strategija, i to: Strateški pravci razvoja predškolskog odgoja i obrazovanja u BiH; Strategija razvoja stručnog obrazovanja i obuke u BiH za period od 2007. do 2013. godine i Strateški pravci razvoja obrazovanja u BiH, sa planom implementacije 2008–2015, Mapa puta i plan aktivnosti za uključivanje BiH u EU programe za cjeloživotno učenje i Mladi u akciji i sedam osnovnih strategija i smjernica za implementaciju bolonjskog procesa (Okvir za visokoškolske kvalifikacije u BiH; Provođenje okvira za visokoškolske kvalifikacije u BiH, Standardi i smjernice za osiguranje kvaliteta u visokom obrazovanju BiH; Preporuke za implementaciju osiguranja kvaliteta u visokom obrazovanju u BiH; Državni akcioni plan za priznavanje kvalifikacija u BiH; Model dodatka diplomi za BiH; Priručnik za korisnike za model dodatka diplomi za BiH).²

Na državnom nivou uspostavljene su Agencija za razvoj visokog obrazovanja i osiguranje kvaliteta, Centar za informiranje i priznavanje

1 Više u: Banović, D., i V. Vasić. *Seksualna orijentacija i rodni identitet: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

2 Osnovne informacije o obrazovanju u BiH: Ministarstvo civilnih poslova Bosne i Hercegovine. *Sektor za obrazovanje*. Preuzeto: 03.06.2013. <http://mcp.gov.ba/org_jedinice/sektor_obrazovanje/default.aspx?langTag=bs-BA&template_id=108&pageIndex=1>.

dokumenata iz područja visokog obrazovanja i Agencija za predškolsko, osnovno i srednje obrazovanje. Formirana su tijela za koordinaciju obrazovnog sektora: Konferencija ministara obrazovanja u BiH i Vijeće za opće obrazovanje u BiH. Uspostavljena je i Rektorska konferencija BiH. Pravo na obrazovanje u BiH regulirano je međunarodnim dokumentima koji obavezuju BiH po dva osnova: kao materijalni dio Ustava BiH, jer se nalaze u Aneksu I na Ustav BiH, te zbog činjenice da ih je država potpisala i ratificirala te oni sljedstveno obavezuju kao ugovori međunarodnog prava. Radi se o Međunarodnom paktu o građanskim i političkim pravima, Međunarodnom paktu o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima, Konvenciji o pravima djeteta, Međunarodnoj konvenciji o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije i Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima sastavni je dio Ustava BiH, te se kroz običajno međunarodno pravo razvila kao obavezujući dokument. Evropska socijalna povelja, koju je BiH ratificirala 2008. godine, uključuje princip nediskriminacije u članu E, s upućivanjem na uživanje prava koja se nalaze u Povelji: „Uživanje prava iskazanih u ovoj Povelji će se osigurati bez diskriminacije na bilo kojim osnovama, kao što su rasa, boja kože, dob, spol, jezik, vjera, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, zdravstveno stanje, pripadnost nacionalnoj manjini ili drugi status.“¹

Iako seksualna orijentacija i rodni identitet nisu izričito navedeni, Evropski komitet za socijalna prava 2009. godine potvrdio je da udžbenički materijal u školama ne treba da učvršćuje stereotipe i predrasude koji doprinose socijalnoj isključenosti, diskriminaciji ili poricanju ljudskog dostojanstva, kojeg su često doživljavale historijski marginalizovane grupe, kao što su osobe neheteroseksualne orijentacije. Pravo na obrazovanje i princip zabrane diskriminacije u pogledu uživanja prava jeste zagarantovano u ustavno-pravnom poretku BiH. Član 26, stav 2. Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima navodi da: „odgoj i obrazovanje moraju biti usmjereni na puni razvoj ljudske osobe i jačati poštivanje ljudskih prava i temeljnih sloboda. On mora promicati razumijevanje, toleranciju i prijateljstvo među svim narodima, rasnim ili vjerskim grupama te podupirati djelatnost Ujedinjenih naroda na održavanju mira.“²

1 Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. *Evropska socijalna povelja*. Preuzeto: 03.06.2013. <http://www.mhrr.gov.ba/PDF/LjudskaPrava/EVROPSKA%20SOCIJALNA%20POVELJA%20_REVIDIRANA_.pdf>.

2 Banović, D. *Izveštaj o homofobiji, bifobiji i transfobiji u školama u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013. Preuzeto: 03.06.2013. <<http://lgbt-prava.ba/wp-content/uploads/2013/04/Izveštaj-skolstvo-finalni-web.pdf>>.

1.2 Cilj istraživanja

Osnovni cilj ove kvalitativne studije bio je ispitati stavove relevantnih aktera_ki o problemima i potencijalnim uzrocima problema sa kojima se suočavaju pripadnici_e LGBT zajednice kada je u pitanju odnos obrazovnih institucija prema LGBT osobama, kao i razumijevanje i objašnjenje položaja LGBT osoba u istraživanom sektoru. Na osnovu toga, cilj je takođe bio ponuditi smjernice za što kvalitetnije rješavanje položaja LGBT osoba u obrazovnom sistemu BiH.

2. Metodološki i analitički okvir / Mladen Lakić

2.1. Uzorak

Za potrebe studije primijenjen je neprobabilistički metod uzorkovanja, čiji se kriterij temeljio na relevantnosti sagovornika_ca u odnosu na specifične ciljeve istraživanja (tzv. *namjerni uzorak*). Da bi se osigurala poliperspektiva, odnosno pluralitet stavova, mišljenja i percepcija ispitanika_ca iz sektora obrazovanja, bilo da u njemu rade ili ga pohađaju u odnosu na izučavani problem, istraživanjem su obuhvaćeni naredni_e socijalni_e akteri_ke:

- Psihologinje (3)
- Pedagoginja (1)
- Razrednici_e (4)
- Profesori_ce socijalne patologije (1)
- LGBT osobe uključene u proces obrazovanja u srednjoj školi i fakultetu (2)

U svrhu osiguranja teritorijalne decentraliziranosti istraživanja, izabrani uzorak uključuje ispitanike_ce iz pet bosanskohercegovačkih gradova: Sarajeva, Banja Luke, Mostara, Livna i Višegrada.

Tokom realizacije istraživanja došlo je do modifikacije planiranog uzorka. Zbog nepristajanja na saradnju nekih prvobitno odabranih škola, kao i školskih psihologa_inja i razrednika_ca koji su insistirali na odobrenju nadležnog ministarstva obrazovanja i/ili školskog direktora, ali i zbog straha i nezainteresiranosti, bilo je nužno ostvariti kontakte neformalnim putem. Iako je prvobitni uzorak uključivao i ispitanike_ce iz Ministarstva obrazovanja Federacije Bosne i Hercegovine i Ministarstva prosvjete i kulture Republike Srpske, nijedan od kontaktiranih ministara nije se odazvao na upit o učestvovanju u istraživanju, uz napomenu da je Federalno ministarstvo dalo načelnu saglasnost, ali neformalnim putem. Od dva planirana profesora socijalne patologije, pristanak je dao samo jedan, dok je drugi planirani ispitanik iskazao izuzetno homofobne stavove i odbio snimanje. Najveće poteškoće su uočene u pronalasku ispitanika_ca iz LGBT populacije. Većina kontaktiranih osoba na upite nije odgovorila. Zbog svega navedenog, od planiranih 14, istraživanje je provedeno na 11 ispitanika_ca.

2.2 Instrumentarij

U ovom istraživanju podaci su prikupljeni primjenom dubinskog polustrukturiranog intervjua sa pet okvirnih pitanja u formi tematskih cjelina, koja su dalje operacionalizovana kroz same razgovore u podteme. Pitanja su se odnosila na stavove aktera_ki iz sektora obrazovanja prema LGBT populaciji, s ciljem da se sazna u kojoj mjeri i na koji način njihovi stavovi, iskustva i osjećanja, rad ali i nerad u ovoj oblasti utiču na položaj i tretman ove populacije. Ticala su se opšteg poimanja diskriminacije, poznavanja zakonske regulative, preko pitanja koja se bave stepenom socijalne distance do dodatnih pitanja vezanih za tretman LGBT zajednice u obrazovnoj praksi, kao i ličnih stavova o LGBT osobama, sa fokusom na problem ugroženosti njihovih prava. Realizirani intervjui bilježeni su diktafonom i pohranjeni u audio formatu.

2.3 Postupak

S obzirom na heterogenost uzorka, odnosno mjesto prebivališta i raspoloživost vremenom učesnika_ca u istraživanju, intervjui su vođeni u različitim vremenskim periodima tokom aprila i maja. Prije nego što su postavljena pitanja, istraživač_ica se predstavio_la, objasnio_la svrhu i namjenu istraživanja te zamolio_la učesnika_cu da potpiše dobrovoljni pristanak. Broj pitanja postavljenih u intervjuu varirao je u zavisnosti od opširnosti odgovaranja učesnika_ce i spremnosti na saradnju, no prosječno je postavljeno dvadeset pitanja. Tokom intervjua, odgovori su bilježeni na diktafon kako bi razgovor bio dostupan u originalnom, nemodifikovanom obliku. Prosječno trajanje intervjua je 45 minuta.

2.4 Etički aspekti

Bitan aspekt svakog istraživanja – ustanovljavanja i aplikacije metodologije, čini etička dimenzija, odnosno predviđanje i prevencija potencijalnih problema u vezi sa anonimnošću, privatnošću, povjerljivošću podataka i očuvanju ličnog dostojanstva ispitanika i ispitanica.

Stoga se pri analizi prikupljenih primarnih podataka nastojalo izostaviti sve one podatke koji bi potencijalno otkrivali identitet ispitanika_ce ili pojedinosti koje upućuju na druge osobe, koje nisu obuhvaćene ovim istraživanjem.

3. Rezultati

3.1 Nevidljivost i značaj coming out-a

„Mlade lezbejke, gejevi i biseksualne osobe sjede u svakoj učionici, u svakoj školi u našem društvu. Često nevidljivi, zakonom su primorani da pohađaju škole koje ih ignorišu i žigošu. Dio njihovih nastavnika_ca je nespreman da prepozna njihovo postojanje u javnosti, niti da adekvatno odgovori na njihove potrebe.”¹

Marginalizacija i nevidljivost LGBT osoba u obrazovnom sistemu u BiH posljedica je nepostojanja programa podrške i edukacije učenika_ca i nastavnika_ca o LGBT pitanjima, ali i nevoljkost same LGBT populacije da iskorače i otvoreno iskažu svoju seksualnu orijentaciju, seksualne i rodne identitete. Nevidljivost LGBT osoba utiče na potcjenjivanje nivoa homofobije među srednjoškolskom populacijom te zanemarivanje njihovih problema i potreba. Većina ispitanika_ca obuhvaćenih istraživanjem navodi da u svojoj okolini ne poznaje nijednu LGBT osobu te da među učenicima_ama nikada nisu primijetili nekoga ko je *outovan*. Na pitanje da li u školi u kojoj radi postoje učenici ili učenice koji su otvoreno iskazali svoju seksualnu orijentaciju, ispitanik, razrednik u srednjoj školi, odgovara: „Nisam do sada imao informaciju u svom dugogodišnjem radu da je neko tako nastupio ili istupio javno.“

Postojanje nastavnika_ca koje su LGBT osobe također se negira. Na problem ignorisanja i isključivanja mogućnosti postojanja LGBT osoba u sredini u kojoj žive i rade, ukazuje ispitanica, razrednica u srednjoj školi: „U školi, u društvu, u sredini jednostavno u kojoj se živi, svi smo mi izgleda i slijepi i gluhi za te odnose, nažalost.“ LGBT osobe u svom svakodnevnom životu primorane su da kriju svoju seksualnu orijentaciju i rodni identitet, u strahu od negativne reakcije u vidu diskriminacije, uznemiravanja, odbacivanja pa čak i nasilja. Strah ih čini nevidljivim, što za posledicu ima odsustvo rasprave o njihovom položaju i ignorisanje kršenja osnovnih ljudskih prava, što stvara začarani krug straha i osjećaja zarobljenosti.

U srednjoškolskom sistemu LGBT teme su uglavnom zapostavljene, *nevidljive* ili nestručno i društveno neodgovorno predstavljene te velika većina mladih kroz školski program ne dobija informacije koje bi doprinijele njihovom senzibiliziranju i smanjenju homo/bi/transfobije.

¹ Monahan, N. "Making the grade: Responding to lesbian, gay and bisexual youth in schools." *Pride & Prejudice: Working with Lesbian, Gay and Bisexual Youth*. Ed. M. Schneider. Toronto: Central Toronto Youth Services, 1997 : 203

Rezultati istraživanja o mišljenjima i stavovima prema homoseksualnosti u srednjim školama u Zagrebu ukazuju na zabrinjavajući podatak da većina mladih informacije o homoseksualnosti dobija putem medija (63,2 %), a najmanje kroz školski program (0,3 %).¹ Nedostatak edukacije o homoseksualnosti unutar školskog odgojno-obrazovnog procesa te preovlađujući senzacionalistički medijski pristup ovoj tematici rezultiraju time da se najvidljivijim LGBT osobama vide medijski eksponirane javne ličnosti. Pod uticajem takvih medijskih sadržaja, ispitanik, razrednik u srednjoj školi, smatra da homoseksualna orijentacija može doprinijeti većoj popularnosti u svijetu *show business-a*! Na pitanje da li smatra da su LGBT osobe u našem društvu diskriminirane i u kojim oblastima, odgovara: „Pošto nemam iskustva toga ovdje, ne mogu vam odgovoriti jer nemam primjera očitih (...) Obična *raja* koja je u toj populaciji, mislim da dobro ne prolazi, a ovi koji su u *show business-u*, oni dobro prolaze.“ Evidentno je da načini prezentacije LGBT osoba u medijima pojačavaju stereotipe i predrasude te iskrivljuju sliku o položaju LGBT osoba u BiH. Nerijetko ih pojednostavljeno poistovjećuju sa *showbiz-om*, njegovim zakonima uspona i padova ali i ekscesima i ekscentričnostima, kao da LGBT osobe ne postoje u društvenoj svakodnevici i običnim sferama društva.

Nedostatak informacija o LGBT tematici ogleda se i u nepoznavanju zakonskog okvira za zaštitu prava LGBT osoba od strane učenika_ca i nastavnika_ca. Nastavnici_e uglavnom ne poznaju zakonski okvir te navode da se zakoni, ukoliko i postoje, ne primjenjuju. O zakonskom okviru koji regulira pitanja LGBT osoba na evropskom nivou, ispitanik, razrednik u srednjoj školi u BiH, navodi: „Koliko znam, ne postoji ništa u BiH. Negdje se to gura, u nekim državama se promiču neka prava. Ne vidim koliko ima smisla, potrebe za tim.“ Očigledno je da nevidljivost LGBT osoba utiče na potcjenjivanje nivoa homofobije i problema sa kojima se one susreću.

Svijest našeg društva o problemima i potrebama LGBT osoba na zabrinjavajuće je niskom nivou. O tome svjedoče i tvrdnje nastavnika_ca i učenika_ca obuhvaćenih istraživanjem. Student, LGBT osoba, smatra da „ta svijest nije izgrađena na razumu, već na predrasudama, nacionalizmu, ideologijama, mistificizmu, religiji i svim ostalim šarenim faktorima našeg društva“. Taj stav podržava i učenica, LGBT osoba, koja tvrdi da građani i građanke u BiH nisu dovoljno upućeni u LGBT tematiku, da su tradicionalnih i rigidnih shvatanja, što je djelomično i rezultat iracionalnog straha: „Mislim da se plaše jednim dijelom toga i da ne vjeruju da toga uopšte ima u Bosni i Hercegovini onoliko koliko ima, da uopšte to postoji (...) Neupućeni su jednostavno“. Školska psihologinja, koja je

1 Hodžić, A., i N. Bijelić. *Izveštaj istraživanja o mišljenjima i stavovima prema homoseksualnosti u srednjim školama u Zagrebu*. Zagreb, 2012 : 21

psihologinja, koja je obuhvaćena istraživanjem, smatra da se LGBT osobe nalaze u nezavidnom položaju upravo zbog nespremnosti našeg društva da se suoči sa postojanjem Drugog i Drugaćijeg.

Istraživanja pokazuju da su osobe koje imaju LGBT prijatelje_ice ili poznanike_ce sklonije iskazivati afirmativne stavove i prihvatati LGBT osobe.¹ Veći stepen bliskosti prema LGBT osobama, kao i manji stepen homofobnih stavova, iskazuju osobe ženskog spola, koje ne prakticiraju vjerske obrede, učenici_e gimnazije, informirani_e o LGBT pojmovima te one koje poznaju neku LGBT osobu. Upoznavanje sa LGBT osobom uveliko doprinosi razbijanju predrasuda što dovodi do zaključka da je sam proces *coming out-a* od velikog značaja. O tome svjedoči i iskustvo ispitanice, LGBT osobe: „Upoznala sam jednu curu koja je bila totalno protiv toga i onda nekako vremenom, pošto smo bile prisiljene bukvalno da provodimo vrijeme jedna s drugom, onda je ona polako shvatila: ‘Hej, pa nije to loše’. Toga je bilo, da su prihvatili to zapravo, nakon nekog vremena, nakon što su vidjeli da je to sve ok, nakon što sam im objasnila neke stvari. Sreća pa su htjeli da sjednu i popričaju o tome. Otvorena sam poprilično, kažem: ‘Pitaj šta te zanima, reći ću ti sve’“. Istraživanja su potvrdila da veći nivo informiranosti o LGBT pitanjima kod učenika_ca utiče na iskazivanje većeg nivoa prihvatanja LGBT osoba i smanjenja homofobnih stavova.²

Coming out je oslobađajući proces spoznavanja i otkrivanja svoje seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta kako sebi samima, tako i drugima. Ovaj proces je povezan sa jačanjem samopouzdanja, osjećaja ponosa i zadovoljstva. Istovremeno, veća otvorenost je povezana i sa većom izloženošću nasilju. *Coming out* nosi i rizik od socijalnog isključivanja, na šta ukazuju i rezultati istraživanja stavova srednjoškolaca_ki u BiH.³ Kada bi saznali da je njihov_a prijatelj_ica homoseksualno orijentiran_a, 35 % učenika_ca bi se prestalo družiti sa njim_njom. Pri tome je muška homoseksualnost znatno neprihvatljivija, u odnosu na lezbijski identitet, jer ugrožava dominantni heteronormativni poredak i hegemonijski maskulinitet odnosno društvenu strukturu čiji je osnovni imenitelj patrijarhat. Na pitanje da li je *outovan* na fakultetu na kojem studira, ispitanik, LGBT osoba, odgovara da jeste, ali da primijeti izbjegavanje određenih kolega_ica: „Vjerujem da je to zato što znaju da sam *gay* pa im to smeta.“ Veća

1 Herek, G. "Stigma, Prejudice, and Violence against Lesbians and Gay Men." *Homosexuality: Research implications for public policy*. Eds. Gonsiorek, J.C., and J.D. Weinrich, J.D. Newbury Park: Sage, 1991.

2 Hodžić i Bijelić, *ibid.* 42

3 Omladinski centar Kosmos. *Homofobija u BiH: pilot istraživanje stavova srednjoškolaca_ki u BiH*. Ključ, 2012.

vidljivost LGBT osoba svakako utiče na smanjenje homo/bi/transfobije, ali ne podrazumijeva prestanak njenog djelovanja. Međutim, jedino većom vidljivošću LGBT osoba može se učiniti vidljivijim i njihov položaj i potrebe. Problem nevidljivosti LGBT osoba uočava i intervjuirana školska psihologinja: „Problem je što nemamo prilike da upoznamo u našem okruženju puno tih ljudi. Imam osjećaj da imamo, da bi onda i mi bili više senzibilizirani.”

Pozitivan primjer suzbijanja diskriminacije i primjene Zakona o zabrani diskriminacije predstavlja slučaj studentice Lamije Topčagić, kojoj je zbog seksualne orijentacije zabranjeno dobrovoljno darivanje krvi, organizirano na Filozofskom fakultetu u Sarajevu. Formular koji su morali potpisati dobrovoljni davaoci krvi sadržavao je diskriminatornu odredbu da krv ne trebaju darovati osobe koje „imaju povremene ili stalne seksualne kontakte sa homoseksualcima“. Nakon otvorenog protivljenja studentice te homofobnog napada zaposlenice Filozofskog fakulteta („Da si moje dijete, ubila bih te na mjestu.“), uslijedila je reakcija i podrška javnosti, što je rezultiralo izradom novog formulara Zavoda za transfuzijsku medicinu, kojim se ne diskriminiraju LGBT osobe te koji se, umjesto na seksualnu orijentaciju, fokusira na rizično seksualno ponašanje. Javno angažiranje i reagiranje LGBT osoba na diskriminaciju i nasilje može donijeti promjene. Nakon doživljene diskriminacije, Lamija Topčagić ističe: „Bitno mi je da se za ovo čuje, da se ne zataška u krugu fakulteta, da se vidi da se ljudi ne mogu tako ponašati nigdje, posebice ne u obrazovnim ustanovama. Bila sam potresena... Kad sam se smirila, bilo mi je drago što sam izašla sa time u medije.”¹

U stavovima intervjuiranih nastavnika_ca i školskih psihologinja prisutan je stav da je seksualna orijentacija privatno pitanje: „Moj osobni stav je – neka radi u svoja četiri zida šta god ko hoće, a isto kao što je nepristojno da se momak i cura ‘pofataju’ na sred ulice, na sred trga pa da prostitute, znate već šta, tako je nepristojno i kad to dvoje, da li gej, da li lezbe² to naprave.“ Na sličnom fonu svoj stav je elaborirao i intervjuirani razrednik. Seksualizacija, odnosno svođenje na puki nagon, odnosno prakticiranje seksualnih odnosa, jedan je od pet dominantnih načina prikazivanja LGBT osoba.³ Kako se homoseksualni odnosi površno percipiraju u smislu da su svedeni na seks, tako je formiran i, samo naoko, tolerirajući stav kako to nikome ne smeta ukoliko se upražnjava „unutar

1 „Nečista krv pedera i lezbejki.“ *Diskriminacija*. Preuzeto: 03.06.2013. <<http://diskriminacija.ba/node/111>>.

2 Primjetna je upotreba politički nekorektnog govora („lezbe“).

3 Kuhar, R. *Media Representations of Homosexuality: An Analysis of the Print Media in Slovenia, 1970-2000*. Ljubljana: Peace Institute, 2003 : 7

četiri zida“. Nedovoljna senzibiliziranost i informiranost o LGBT tematici rezultira umanjivanjem percipiranog stepena homofobije te iskrivljivanjem predodžbe o položaju LGBT osoba u BiH. Kako se heteroseksualna orijentacija nameće kao norma, potpuno se podrazumijeva i ne preispituje pravo na slobodno iskazivanje heteroseksualne ljubavi.

Prisutan je i stav da je seksualna orijentacija privatna stvar o kojoj je najbolje šutjeti: „Niko nikoga i ne pita takve stvari. Posao je posao, znamo zašto smo ovdje i ne diskutujemo o tim stvarima. (...) Možda je najbolja opcija da se, za sad, o tome ćuti.“ Nedostatak svijesti o političkom aspektu iskoraka šalje obeshrabrujuću poruku LGBT učenicima_ama kojima je potrebna podrška u nošenju sa diskriminacijom, nasiljem, isključivanjem te suočavanjem sa vlastitim identitetom: „To je jako osjetljiva tema, u tim godinama otkriti te sklonosti. Sigurna sam da im nije lako, al vjerujem da ima djece koja bi prevazišla stid i obratila mi se. Mada, sve je to na ličnom nivou pojedinca i svako se sa tim nosi na svoj način.“ Iako je jedan od zadataka školskog_e psihologa_inje pružanje savjeta, podrške i pomoći učenicima_ama u rješavanju različitih poteškoća, zanemarivanjem i potiskivanjem seksualne orijentacije u privatnu sferu, brojne potrebe i problemi LGBT osoba ostaju nevidljive i prešućene.

Istraživanje stavova nastavnika_ca u srednjim školama u Hrvatskoj pokazalo je da su nastavnici_e koje se izjašnjavaju kao vjernici_e sklonije smatrati da nije potrebno u nastavne sadržaje uvoditi temu o ljudskim pravima LGBT osoba. Vjerski identitet značajno utiče na stepen homofobije i socijalne distance prema LGBT osobama.¹ Nedostatak volje da se otvoreno razgovara o LGBT temama primjećuje i ispitanica, razrednica u srednjoj školi: „U neformalnom razgovoru osjeti se utjecaj vjere. Osobe koje su više u vjeri one, ne mogu reći da direktno zamjeraju, samo jednostavno ne vole načinjati tu temu. To je tema o kojoj se ne priča.“ U stavovima intervjuiranih nastavnika_ca ogleda se uticaj tradicije i patrijarhalnih normi. „Mi smo tradicionalno društvo, okrenuti tradicionalnim vrijednostima i veoma teško prihvatamo sve što je novo, različito, na šta nismo navikli“, ističe školska psihologinja.

Ivana Dračo

3.2 Tabuizirana seksualnost

Zabrinjavajuća je činjenica da su ispitanici_e istakle da se u svom radu sa učenicima_ama ne dotiču tema seksualnosti. „Na časovima odjeljske zajednice se ponekad govori o kontracepciji, prevenciji spolno prenosivih bolesti i to je sve“, ističe jedna od razrednica. Ipak, dodaje da takve aktivnosti u školi provode različite nevladine organizacije, bez jasne inicijative same škole. Tema istospolne seksualnosti se prešućuje ili se tretira pogrešno. „Homoseksualnost nije bolest, ali jeste mentalna devijacija jer nije u skladu sa opšteprihvaćenom normom ponašanja i življenja“, kaže intrevjuisani profesor socijalne patologije. Prema riječima ovog univerzitetskog profesora, socijalna patologija na isti način tretira i protivprirodni blud, prostituciju, sado-mazohizam, te LGBT osobe ne bi trebalo da se osjećaju uvrijeđeno na bilo koji način. Činjenica da osoba sa doktoratom iz ove oblasti homoseksualnost tumači kao dio društveno neprihvatljivog ponašanja (i u tome ne nalazi ništa sporno) postavlja pitanje spremnosti akademske zajednice (barem, jednog njenog dijela) da se suprotstavi diskriminaciji LGBT osoba. Intervjuisani student i učenica srednje škole kažu kako se o seksualnosti govori jako malo. O homoseksualnosti – nimalo. „Udžbenici, generalno, promovišu heteronormativne ideje i naglašavaju heteroseksualni brak i porodicu kao osnovnu ćeliju društva”,¹ opšta je procjena bh. obrazovanja. Pravdajući ovakvo stanje u obrazovanju floskulom da smo mi „ipak, patrijarhalno društvo“ nastavlja se praksa ignorisanja LGBT zajednice. „Pri trudu za poboljšanje odnosa LGBT osobe, škola, potrebno je uključiti različite aktere_ke na principa socijalnog partnerstva: vaspitno-odgojne institucije, druge organe koji posredno utiču na vaspitno odgojni proces, iskustva LGBT osoba, te profesore_ice u srednjim školama. Ovi_e posljednji_e, pored roditelja, imaju najveći uticaj na stvaranje i razvoj obrazovnog i vaspitnog procesa, jer sa sadržajem, a i svojim primjerom, stvaraju osnovu na kojoj će mladi kasnije bazirati svoj život”.²

Iz obavljenih intervjuja jasno je da i sami akteri_ke, koji su ključni kako za obrazovanje tako za i ukupan razvoj mladih, imaju vrlo malo objektivnih saznanja i informacija o LGBT zajednici. „Ne poznajem dovoljno LGBT terminologiju, bar u smislu da bih mogla ja učenicima o tome reći nešto više. Najčešće se informišem iz medija.”, odgovara jedna od ispitanica, zaposlena kao školska psihologinja. Ohrabrujući je podatak da bi

1 Barreiro, M., Vasić, V., i S. Gavrić. *Rozi izvještaj. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u BiH u 2012. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

2 Banović D., Vasić V. *Seksualna orijentacija i rodni identitet: Pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013 : 94

svi ispitanici_e podržale edukacije u školama koje bi se ticale tema LGBT zajednice. Ipak, naglašavaju da bi pristali „ako bi ministarstvo i škola dali neophodnu saglasnost za nešto takvo”. Dakle, dali bi svoju podršku samo ako se radi o naredbi nadređenih; iskrena želja i entuzijazam u borbi protiv diskriminacije LGBT zajednice nije detektovana u ovom istraživanju. Ovakvi stavovi otvaraju prostor za eventualne aktivnosti koje bi bile usmjerene na edukaciju kako učenika_ca tako i zaposlenih u obrazovanju. Međutim, profesor socijalne patologije naglašava da edukacije tog tipa najviše okupljaju osobe koje već imaju određena znanja. „Ukoliko bi se nešto takvo nudilo studentima trebalo bi ispitati njihove stavove da li oni_e to žele.” ističe ovaj sagovornik, ne problematizirajući sam proces formiranja stavova koji bi prethodio ovakvom jednom „anketiranju” studentske populacije. Kako nam pojašnjava sagovornica, razrednica u srednjoj školi, učenici_e bi reagovali negativno na ove teme. „Desi se da ponekad pomenemo održavanje Parade ponosa na nekom času. Učenici reaguju jako loše, sa velikom dozom mržnje, pitajući se kako to može biti normalno, ako je Bog stvorio muškarca i ženu.”, kaže ona i dodaje da su takve reakcije tipične za sredinu u kojoj radi te se zato plaši da uvođenje tema iz ove oblasti može naići na odbijanje. Dosadašnja praksa u bh. školama da se seksualnost tretira isključivo kao privatna stvar dovela je do toga da se niko od ispitanika_ca u svom radu nije susreo sa učenicom_icom, studentom_icom koji se deklarišu kao dio LGBT zajednice. „Oni trenutno nemaju dodira sa tom populacijom, bar što mi znamo u ovoj školi.”, kaže školska psihologinja tokom intervjua. Zanimljivo je da većina ispitanika_ca koristi termine „ta populacija”, „takvi ljudi”, „homo opcije” što implicitno ukazuje da i oni sami LGBT zajednicu doživljavaju kao *poseban*, izdvojen dio društva. Na isti način LGBT zajednicu nastoje prikazati i mediji. Takođe, bitno je istaći da su, tokom intervjua, sagovornici_e mahom upućivali na gay muškarce govoreći o LGBT zajednici pri tom sasvim isključujući žene. To je još jedan značajan indikator dvostruke nevidljivosti žena pripadnica LGBT zajednice. Navedeni primjeri potvrđuju praksu bh. školstva da su društveno prihvatljivi_e samo heteroseksualni_e muškarci i žene, čiji je rodni identitet puki odraz njihovog biološkog spola.¹

Mladen Lakić

3.3 Nasilje i diskriminacija nad LGBT osobama

„Nijedno dijete niti mlada osoba ne bi trebalo da se plaši za sopstvenu fizičku bezbjednost dok se nalazi u obrazovnoj ustanovi, i nijedan učenik da strepi od posljedica po mentalno zdravlje, koje bi mogao da ima zbog pohađanja škole.”¹

Škole imaju obavezu da spriječe prijetnje fizičkom i mentalnom zdravlju LGBT učenika_ca. LGBT učenici_e često su izložene verbalnom zlostavljanju od strane drugih učenika_ca, ali i nastavnika_ca. Napadi se mogu ogledati u govoru mržnje, ali i prepričavanju homofobnih šala i komentara. LGBT učenici_e se na različite načine nose sa nasiljem i diskriminacijom. Najčešći mehanizam reagiranja na školski sistem koji ih ne može zaštititi je bježanje i izbjegavanje škole, što je naročito često u slučaju učenika_ca koji otvoreno iskazuju svoju seksualnu orijentaciju ili je nisu u stanju prikriti. Jedna od strategija borbe jeste i prikrivanje seksualne orijentacije, iako ni to često nije dovoljno da se zaustavi zlostavljanje. Istraživanja ukazuju na visok stepen izostajanja LGBT populacije sa nastave, uz slabiji uspjeh, često mijenjanje škole te potpuno napuštanje školovanja.² Verbalno zlostavljanje ostavlja traga na razvojni proces, samopouzdanje i osjećaj pripadnosti. Prema riječima razrednika obuhvaćenog studijom *Sigurna igra: Odgovor nastavnika srednje škole na pitanja lezbejskih, gej i biseksualnih učenika, maltretiranje, HIV i AIDS, obrazovanje i Sektor 28*, kod učenika koji su izloženi verbalnom nasilju primijećeno je „smanjenje ili totalni gubitak samopouzdanja, također i samopoštovanja, povlačenje u sebe, prekid komunikacije, očiglednu nesreću, koja utiče na druženje, motivaciju prema radu, školi; bježanje iz škole, simuliranje bolesti pred roditeljima i očigledno, na odbijanje da se dođe u školu”.³ Kao razlog nesuprotstavljanja homofobičnom uznemiravanju, nastavnici_e navode neodobravanje roditelja, nedostatak osoblja sa iskustvom i nedostatak pravila.

Da postoje i da su mogući pozitivni primjeri rješavanja problema gej učenika_ca, pokazuje *Projekat 10*, koji je pokrenut u Los Angelesu⁴ i fokusira se na obrazovanje, redukciju verbalnog i fizičkog nasilja, sprečavanje

1 Monahan, N. "Making the grade: Responding to lesbian, gay and bisexual youth in schools." *Pride & Prejudice: Working with Lesbian, Gay and Bisexual Youth*. Ed. M. Schneider. Toronto: Central Toronto Youth Services, 1997 : 204

2 Ibid.

3 Douglas et al., citiran u: "Obrazovanje: učenici i učenice gejevi i lezbejke; Razvijanje jednakih mogućnosti." Prev. Puača. M. Miladinović, D. i ostali_e. *Labris Čitanka: Od A do Š o lezbejskim i gej ljudskim pravima*. Ur. M. Savić. Beograd: Labris, 2011 : 259

4 Uribe, citiran u ibid. 260

samoubistava i promoviranje preciznih informacija o AIDS-u. *Projekat 10* je uključivao radionice za profesore_ice, savjetnike_ice i drugo osoblje, a u svakoj školi su uspostavljene i grupe podrške s ciljem da, uz pomoć savjetnika_ica, pomognu učenicima_ama u rješavanju različitih problema, uključujući i probleme vezane za seksualnu orijentaciju.¹ Razvijanje programa kojima se nastoji pružiti podrška LGBT učenicima_ama često roditelji i šira zajednica percipiraju kao „promoviranje“ homoseksualnosti. Sličan otpor javio se i tokom sedamdesetih godina kada se raspravljalo o rasizmu.² Autori studije „Učenici i učenice gejevi i lezbejke“ ističu da je u tom slučaju značajno naglasiti moralnu i profesionalnu odgovornost škole da uvaži potrebe svih učenika_ca, bez obzira na seksualnu orijentaciju ili druge razlike. Također, navode se i prijedlozi za borbu protiv predrasuda o LGBT osobama u okviru nastavnog programa škole putem predmeta poput književnosti, društvenih nauka, historije i sl.

Problemi sa kojima se LGBT populacija suočava u obrazovanju nailaze na sve veće razumijevanje i u Irskoj.³ Nakon donošenja Naloga o jednakosti (engl. *The Equality Authority*), 1999. godine, razvijene su različite politike i programi koji promoviraju sigurniju sredinu za učenike_ce, uz podršku i mjere u borbi protiv nasilja, uključujući i programe jačanja samopouzdanja djece te obrazovanje o seksualnosti i odnosima (engl. *Relationship and Sexuality Education*). Problemi sa kojima se LGBT učenici_e nose najčešće su izolacija, depresija, slabo samopoštovanje, uznemiravanje i nasilništvo.⁴ Od 91 ispitanika_ce koji su iskusili probleme u školi, samo šestero se povjerilo nastavnicima_ama, a četvero školskim savjetnicima_ama. Prisutan je i problem prijevremenog napuštanja školovanja, o čemu svjedoče riječi četrnaestogodišnjeg gej mladića: „Jednostavno, više nisam mogao da trpim maltretiranje, pa sam odlučio da odem. Ionako sam mnogo bježao iz škole. Kada sam rekao majci da napuštam školu osjećao sam se kao nikad prije. To me je ispunilo i mentalno i fizički. Više nisam mogao.“⁵

U izvještaju Ministarstva pravde SAD-a ističe se da su lezbejke i gejevi najčešće žrtve zločina iz mržnje te da se ovakav vid nasilja dešava

1 Ibid. 260

2 Besner i Spangin, citirani u ibid. 261

3 Bitno je napomenuti da se radi o prilično konzervativnoj zemlji, sa jakim uplivom Katoličke crkve u društvena pitanja, što pokazuje da su kompromisi ipak mogući.

4 Više o rezultatima studije „Siromaštvo: Lezbejke i gejevi“ (1995) u: Ibid. 250

5 Ibid. 251

prvenstveno u školama.¹ Čak i u školama u kojima se nasilje ne dešava, osjećaj straha predstavlja veliku prepreku za *coming out*, traženje pomoći i podrške. Zlostavljanje (*bullying*) i homo/bi/transfobija koju trpe LGBT učenici_e ostavlja značajne posljedice na fizičko i emocionalno zdravlje te se negativno odražava na učešće i napredak u nastavi. Homo/bi/transfobija predstavlja iracionalan strah, mržnju, gađenje, predrasude i diskriminirajući odnos prema LGBT osobama. Jedna od pretpostavki homo/bi/transfobije je predrasuda da su LGBT osobe inferiorne, „neprirodne“ i marginalne. Homo/bi/transfobija se manifestira u odsustvu reakcije na homo/bi/transfobično ponašanje okoline, ignorisanju verbalnog i fizičkog nasilja te stigmatizaciji i diskriminaciji LGBT osoba. Manifestacije homofobije možemo sresti u svakodnevnom javnom diskursu, a neke od njih su toliko ukorijenjene da ih većina ljudi ni ne primjećuje.²

Uz stres i tjeskobu s kojima se suočavaju u periodu odrastanja, LGBT osobe se u isto vrijeme moraju nositi sa identitetom zbog kojeg će biti stigmatizirane, socijalno isključene, diskriminirane i zlostavljane, bez podrške roditelja, obrazovnog sistema i šire zajednice. Zbog straha od osude i odbacivanja, LGBT učenici_e se rijetko obraćaju za pomoć stručnim djelatnicima u školi, a s druge strane ni sami stručni djelatnici (psiholozi_ginje, pedagozi_ginje i sl.) nemaju dovoljno znanja o adekvatnoj psihosocijalnoj podršci LGBT osobama niti su dovoljno senzibilizirani za ovaj problem.

Značajan problem predstavlja i nepostojanje programa, smjernica i regulativa koje se odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet te na suzbijanje homo/bi/transfobije u školama. Škole nisu upoznate sa problemom vršnjačkog nasilja prema LGBT učenicima_ama. Kako je istakla jedna od ispitanica, postoji šansa da je značajan broj slučajeva vršnjačkog nasilja zasnovan upravo na seksualnoj orijentaciji i/ili rodnom identitetu. Međutim, kako navodi ova razrednica, ostavljen je prostor za psihologe_inje, upravu škole da zataškaju prave uzroke. Otvorena homofobija, nedostatak javne osude homofobije te stav da je homoseksualnost privatna stvar doprinosi diskriminatornom okruženju.

Agencija Evropske unije za temeljna prava provela je anketu o diskriminaciji i zločinima mržnje prema LGBT osobama na uzorku od 93 hiljade LGBT osoba na području zemalja Evropske unije i Hrvatske, u kojoj je utvrđeno da dvoje od troje LGBT ispitanika_ca krije svoju seksualnu orijentaciju u školi, najmanje 60 % ih je doživjelo negativne komentare ili ponašanje u školi zbog seksualne orijentacije, dok je više od 80 % bilo

1 Ibid. 257

2 Više u: Spahić, A. "Homofobija – fobija koju društvo podržava." *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Ur. Gavrić, S., Huremović, L., i M. Savić. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2011.

žrtva nasilja.¹ Većina ispitanika_ca je prikrivala svoju seksualnu orijentaciju u školi do osamnaeste godine. Iz rezultata ankete vidljivo je da škola predstavlja mjesto na kojem su LGBT osobe često izložene nasilju, predrasudama i socijalnoj isključenosti. Prema riječima ispitanice, LGBT osobe, ni škole u BiH ne predstavljaju sredinu u kojoj se osobe koje otvoreno izražavaju svoju seksualnu orijentaciju osjećaju sigurno i podržano: „Meni se dešavalo, npr. nakon što sam se *outovala*, da momci u razredu su prestali da me gledaju kao ženu, uopšte kao djevojku. Na primjer, kada bih se presvlačila u svlačionici, oni bi ulazili onako kao: ‘Hej, pa ti si ništa, ti voliš žene, možemo tebe da gledamo, možemo te dirati, možemo raditi šta hoćemo, ti si to nešto’. Daju sebi za pravo tako te neke stvari.“ Na pitanje da li u školi koju pohađa ima još LGBT osoba koje su *out*, ona odgovara: „Mislim da sam ja i još jedna osoba jedine, koliko sam ja čula, a vjerujem da bih čula za to. Sigurno ih ima, ali problem je što je takva sredina gdje bi ih napali, gdje bi možda agresivno reagovali. Pogotovo ako je u pitanju muškarac, zato što su baš prema njima agresivni i mogu imati dosta problema time što bi se *outovali*. Zbog svoje sigurnosti čak im je bolje da se ne *outuju*, barem ne sada dok idu u našu srednju.“

Utvrđen je visok stepen neprijavlivanja slučajeva diskriminacije i zločina iz mržnje, unatoč tome što je 56 % ispitanika_ca upoznato sa antidiskriminacionim zakonima koji se odnose na seksualnu orijentaciju i rodni identitet.² Intervjuirana učenica, LGBT osoba, svjedoči o širenju dezinformacija, predrasuda i stereotipa od strane nastavnika_ca o LGBT osobama kao „bolesnim“: „Imamo profesore koji su baš protiv toga, koji čak i na časovima propagiraju kako je to bolest, kako je to zlo.“ Učenica smatra da verbalno i fizičko nasilje od strane drugih učenika poput nazivanja „prljavom lezbačom“, *outovanja* pred nastavnicima_ama te neželjenih dodira nema kome prijaviti: „U školi stvarno nemam kome jer i kada bih prijavila pitali bi: ‘Zašto su oni to uradili?’ i oni bi došli na razgovor i onda bi oni rekli ‘Pa ona je lezbača’ i onda ne znam uopšte kako bi profesor taj neki reagovao, da li bi on uopšte stao na moju stranu. Da, oni su mene napali i verbalno i fizički, ali opet možda bi profesor mislio da oni čak imaju razlog, da je to opravdano.“ Strah od negativne reakcije nastavnika_ca u potpunosti je opravdan, naročito kada se uzme u obzir kontinuirano ignorisanje problema LGBT osoba te zatvaranje očiju pred nasiljem: „Obično se prave da ne čuju, ali oni to toliko glasno kažu da su sigurno čuli. (...) Nikada ih ne opomenu, to pogotovo.“ Većina napada na LGBT osobe ostaje nezabilježena, a samim tim i nekažnjena. Zbog straha

1 European Union Agency for Fundamental Rights. *European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey: Results at a glance*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.

2 European Union Agency for Fundamental Rights. *European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey: Results at a glance*, Publications Office of the European Union, 2013.

od posljedica, mogućnosti otkrivanja identiteta i nepostojanja osoba od povjerenja, LGBT osobe postaju socijalno izolovane i prepuštene same sebi: „U zadnje vrijeme većinom ih ignorišem. Stvarno ne mogu, nemam više snage da se borim protiv toga jer vidim da nakon četiri godine jednostavno ništa ne pomaže (...) Nekako sam se izolovala, imam jednu prijateljicu iz razreda i to je to.“

Agencija Evropske unije za temeljna prava (FRA) ističe: „Države članice Evropske unije trebaju osigurati sigurno i podržavajuće okruženje u školama za mlade LGBT osobe, bez nasilja i isključivanja. To obuhvata i borbu protiv stigmatizacije i marginalizacije LGBT osoba te promoviranje različitosti.“¹ Također, potrebno je da države članice uključe u nastavne programe objektivne informacije o seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i izražavanju kako bi potaknule poštovanje i razumijevanje među nastavnicima_ama i učenicima_ama te podigli svijest o problemima LGBT osoba. Nastavnike_ce je potrebno educirati o tome kako pristupiti LGBT pitanjima u nastavi te kako se nositi sa slučajevima homo/bi/transfobičnog nasilja.

Iako je promoviranje poštivanja i inkluzije pripadnika_ca LGBT populacije u školi navedeno kao preporuka komesara za ljudska prava Vijeća Evrope,² obrazovni sistem Bosne i Hercegovine i dalje je izrazito heteronormativan te neusklađen sa Evropskom konvencijom o ljudskim pravima. Ispitivanje stavova srednjoškolaca_ki o LGBT osobama u BiH (2012) ukazalo je na izrazito zabrinjavajuće trendove.³ Od 439 ispitanih srednjoškolaca_ki, 19,58 % smatra da je verbalno nasilje nad osobama homoseksualne orijentacije opravdano, dok 21,86 % učenika_ca nema mišljenje o ovom problemu.⁴ Porazna je činjenica da čak 18,90 % srednjoškolaca_ki smatra da je fizičko nasilje nad osobama homoseksualne orijentacije opravdano, dok 18,90 % nema mišljenje.⁵ Zabrinjavajući je postotak učenika_ca koji opravdavaju verbalno i fizičko nasilje, ali i onih koji o tom problemu nemaju formiran stav. Više od polovine anketiranih učenika_ca smatra da država nije dužna da obezbijedi poštivanje prava i

1 European Union Agency for Fundamental Rights. Ibid. 12

2 Komesar za ljudska prava. *Diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Evropi*. Vijeće Evrope, 2011. Preuzeto: 03.06.2013. <http://www.coe.int/t/commissioner/Source/LGBT/LGBTStudy2011_Serbian.pdf>.

3 Omladinski centar Kosmos. *Homofobija u BiH: pilot istraživanje stavova srednjoškolaca/ki u BiH*. Ključ, 2012 : 7

4 Ibid. 48

5 Ibid. 50-51

sloboda LGBT osobama.¹ Negativni stavovi, stereotipi i predrasude ogledaju se u podatku da 63,55 % učenika_ca smatra da osobe homoseksualne orijentacije ne trebaju imati pravo na javno izražavanje svoje seksualnosti, a 48,74 % učenika_ca bi se osjećalo neugodno u društvu takve osobe.²

Nenormativno rodno izražavanje najvidljivija je iznimka od heteroseksualnog obrasca. Diskriminatorni stavovi prema netipičnom rodnom izražavanju vrlo često su u pozadini nasilja prema osobama koje se percipiraju kao LGBT. Rezultati istraživanja ukazuju na to da je 20–30 % mladića u srednjim školama počinilo verbalno nasilje i 13–19 % fizičko nasilje prema osobi za koju su mislili da je gej ili „previše feminizirana“. Gađenje prema muškarcu koji se „ponaša kao žena“ osjeća 65–95 % mladića.³

U istraživanju koje je 2005. godine provelo Udruženje Q na uzorku od 210 LGBTIQ osoba, 17,1 % ispitanika_ca navodi škole kao mjesto na kojem su doživjeli_e diskriminaciju na osnovu svoje seksualne orijentacije ili spolnog/rodnog identiteta.⁴ Direktni primjeri nasilja i diskriminacije uključuju maltretiranje, verbalno nasilje, potcjenjivanje, ignorisanje, isključivanje, ismijavanje, šikaniranje i niže ocjene. S obzirom da većina LGBT osoba krije svoju seksualnu orijentaciju u školi, izloženi su indirektnoj diskriminaciji i sekundarnom nasilju u vidu govora mržnje, širenja netačnih informacije, predrasuda, stereotipa, društvene isključenosti, pogrešnog i nekorektnog podučavanja nastavnčkog osoblja, pogrđnih i homofobnih šala. Postojanje homo/bi/transfobije potvrdilo je 45,7 % ispitanika_ca.⁵

Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini, koju je 2010. godine provelo Udruženje Q, pokazala je neujednačenost informacija između tri plana i programa te postojanje neistinitih, nevalidnih i naučno neutemeljenih informacija kojima se dodatno učvršćuju postojeće predrasude i stereotipi o ženama te LGBT osobama.⁶ Sadržaji udžbenika koji se odnose na LGBT osobe su stigmatizirajući i utemeljeni na negativnim, iskrivljenim, osuđujućim i degradirajućim stereotipima. Analiza je pokazala da promoviranje rodne binarnosti,

1 Ibid. 66

2 Ibid.

3 CARE i ICRW. *Inicijativa mladića za prevenciju rodno uvjetovanog nasilja u regiji. Tehnički sažetak početnog istraživanja – Izvešće za Hrvatsku*. Zagreb, 2009.

4 Đurković, S. *Nevidljivo Q? Pitanje ljudskih prava i potreba LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje Q, 2007.

5 Đurković, S. *1+1=0. Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje Q, 2010 : 19

6 Ibid. 77

heteronormativnosti i imperativa reprodukcije guši kritičko mišljenje kod mladih, reproducira homofobne stavove i uspostavlja kontrolu i moć nad formiranjem rodnih/seksualnih identiteta i prihvatanjem uloga.

Ivana Dračo

4. Zaključak / Ivana Drač

Intervjui sa relevantnim akterima_kama u sektoru obrazovanja ukazali su na zabrinjavajući podatak da su LGBT osobe u obrazovnom sistemu potpuno nevidljive te da diskriminacija i nasilje koje trpe prolaze gotovo nezapaženo. Zbog straha od osude, odbacivanja i zlostavljanja, LGBT učenici_e rijetko se obraćaju za pomoć stručnim djelatnicima u školi, a s druge strane ni sami stručni djelatnici (psiholozi_ginje, pedagozi_ginje i sl.) nemaju dovoljno znanja o adekvatnoj psihosocijalnoj podršci LGBT osobama niti su dovoljno senzibilizirani za ovaj problem. Većina intervjuiranih nastavnika_ca i psihologa_inja ne zna prepoznati LGBT osobu niti identificirati njene potencijalne probleme i potrebe. Iako istraživanja pokazuju da su osobe koje imaju LGBT prijatelje_ice ili poznanike_ce sklonije iskazivati afirmativne stavove i prihvatati LGBT osobe, zbog straha i zatvorenosti većina LGBT osoba ostaje nevidljiva i samim tim osuđena na stereotipiziranje. Najvidljivijim pripadnicima_ama LGBT zajednice čine se medijski eksponirane ličnosti, barem prema riječima ispitanika_ca. No, bitno je naglasiti kako medijski tretman LGBT osoba često nije zadovoljavajući u profesionalnom/etičkom smislu, što dodatno usložnjava ovo pitanje. Seksualna orijentacija, rodni identitet i izražavanje, kao i seksualnost općenito, smatraju se tabu-temama koje se potiskuju u sferu privatnosti. S druge strane, duboko ukorijenjene predrasude, bazirane na neznanju, povremeno se manifestuju i kao prikriveno ili otvoreno nasilje, odnosno diskriminacija ili podsticaj na diskriminaciju LGBT osoba. Iz svega navedenog može se konstatirati da se obrazovni sistem u BiH uspostavlja kao rasadnik homofobije. Upravo u tom glavnom agensu socijalizacije patrijarhat nalazi moćnog saveznika pomoću kojeg reproducira rodne predrasude i stereotipe. Prema Foucaultu, diskursi znanosti, uopće diskursi u kojima se formira i predaje znanje predstavljaju formacije moći koje stvaraju svoj *režim istine*.¹ Za diskurse o spolu, rodu i seksualnoj orijentaciji također možemo reći da proizvode znanje u skladu sa dominantnim *režimom istine*. Udžbenici koji nam nude *istinu* ili nam je prešućuju predstavljaju instrument disciplinskog nadzora koji podupire patrijarhalni heteronormativni sistem. Disciplinujemo se tako što bez pogovora i sasvim neprimjetno prihvatamo poželjne identitete i uloge koje su konstruirane za nas. Ponašanje i norma predstavljaju glavne pojmove disciplinskog društva. Kad bi se raskrinkao režim pretpostavljene heteroseksualnosti, uzdrmao bi se i temelj moći koja konstruira i uspostavlja naizgled homogene i nepromjenjive identitete.² Stoga je bitno analizirati i razumjeti način na koji se homofobni stavovi konstruiraju unutar obrazovnih institucija, kako bi se mogli razviti mehanizmi dekonstruiranja.

1 Foucault, M. *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1994 : 65

2 Butler, J. *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka, 2000 : 11–12

5. Preporuke / Ivana Dračo

Iz navedenih zaključaka mogu se izdvojiti sljedeće preporuke:

- ◆ Usvajati izmjene i dopune zakonskih akata koji reguliraju oblast obrazovanja u BiH, kojima će seksualna orijentacija i rodni identitet eksplicitno postati zabranjeni osnovi u pogledu ostvarivanja prava LGBT učenika_ca na obrazovanje.
- ◆ Prema preporukama Vijeća Evrope, ukloniti netačne, diskriminatorne i stereotipne podatke o LGBT osobama u udžbenicima te u nastavni plan i program unijeti objektivne informacije o seksualnoj orijentaciji, rodnom identitetu i izražavanju. Obavezujući odgovarajuće organe na državnom, entitetskom, kantonalnom nivou, te nivou Brčko distrikta BiH, potrebno je ukloniti sve informacije koje utiču na razvoj homo/bi/transfobije. Također je potrebno uključiti ova znanja u nastavne programe fakulteta na kojima studiraju budući_e profesori_ce te uvesti permanentno obrazovanje o ovim temama kao vid dodatnog obrazovanja.
- ◆ Ministarstva obrazovanja, koja se nisu odazvala na poziv za učešće u studiji, trebala bi razviti antidiskriminacioni program koji bi za cilj imao uklanjanje predrasuda i diskriminacije prema LGBT osobama te senzibiliziranje za njihove probleme i potrebe. Uvođenje školske edukacije u okviru koje bi se promoviralo pravo na poštivanje i slobodu izražavanja rodnog i seksualnog identiteta uticalo bi na smanjenje homo/bi/transfobije među mladima.
- ◆ Ministarstva obrazovanja bi trebala obezbijediti edukaciju nastavnika_ca, školskih pedagoga_inja i psihologa_inja u cilju senzibiliziranja za probleme i potrebe LGBT učenika_ca. Nastavnicima_ama, školskim psiholozima_ginjama i pedagozima_ginjama potrebno je obezbijediti literaturu koja će im pružiti uvid u problem nasilja i diskriminacije nad LGBT učenicima_ama u školama te informacije o načinima kako im pružiti adekvatnu i profesionalnu podršku.
- ◆ Uspostaviti povezivanje i saradnju ministarstava obrazovanja, srednjih škola i pedagoških zavoda te nevladinih organizacija koje se bave LGBT pitanjima.
- ◆ Obezbijediti sigurnije okruženje i programe pomoći i podrške LGBT učenicima_ama koje su doživjele diskriminaciju i/ili nasilje na osnovu seksualne orijentacije i/ili rodnog identiteta/izražavanja.
- ◆ Pokrenuti mjere za borbu protiv svih oblika homofobičnog nasilničkog

ponašanja u školi. Projekti prevencije i suzbijanja vršnjačkog nasilja trebaju sadržavati i specifičnosti nasilja nad učenicima_ama iz LGBT populacije.

- ◆ Insistirati na korištenju rodno senzitivnog jezika te osporavati govor mržnje i diskriminirajuće komentare od strane nastavnika_ca i učenika_ca.
- ◆ Uvrstiti teme relevantne za LGBT osobe u okviru predmeta poput književnosti, psihologije, sociologije, biologije, filozofije, etike, demokratije i ljudskih prava.
- ◆ Promovirati veće razumijevanje i svijest o efektima diskriminacije LGBT osoba na njihovo obrazovanje, emotivno sazrijevanje i općenito proces formiranja ličnosti.
- ◆ Učiniti vidljivijim rad nevladinih organizacija koje se bave LGBT pitanjima.

6. Ograničenja studije / Zlatiborka Popov-Momčinović

Ograničenja studije proizlaze uglavnom iz prirode entiteta koji se proučava, a to su prava i slobode LGBT osoba u kontekstu obrazovnog sistema u BiH. Kroz njega se, naime, prepliću institucionalne i vaninstitucionalne dimenzije u složenom kontekstu bh. društva kao i obrazovnog sistema koji karakteriše izrazita decentralizacija (uslovno rečeno dezorganizacijski haos), kao i veliki broj strategija koje se često donose bez precizno definisanih aktivnosti i troškova (ekonomskih, socijalnih, ljudskih resursa) neophodnih za njihovu implementaciju.

U slučaju ove studije, mogu se locirati kao najbitnije sljedeće prepreke i ograničenja:

1. Istraživanje je dio šireg projekta *Coming out: zagovaranje i zaštita prava LGBT osoba* koji ima i aktivistički aspekt (radionačarski rad, akcije zagovaranja i sl.) te stoga pored saznanje ima i *policy* dimenziju, tj. teži da utiče na promjenu javnih politika u ovoj oblasti, odnosno sektoru obrazovanja. S tim u vezi, ove dvije dimenzije je trebalo uskladiti, a to je zahtijevalo posebnu sociološku i istraživačku imaginaciju.
2. Neka od ograničenja proizlaze iz prirode kvalitativne metodologije kao takve, koja je primijenjena u ovom istraživanju, kao što su problem pouzdanosti, objektivnosti, analize i interpretacije dobijenih podataka i mogući otklon ka konstruktivizmu. No, imajući u vidu da je cilj istraživanja sticanje dubljeg uvida u stavove aktera_ ki koji kreiraju i interpretiraju društvenu stvarnost odnosno entitet koji se proučava, i da je riječ o društveno angažovanom istraživanju za koji je kvalitativni pristup daleko pogodniji, ova ograničenja nisu od suštinske važnosti. I ne samo to. Autor i autorica su ih brižljivo kontrolisali principima pouzdanosti i validnosti koji se primjenjuju u kvalitativnim istraživanjima, a mogu biti eksterni i interni. Kao što ističe Alan Bryman, profesor metodologije društvenih istraživanja iz Velike Britanije, eksterna pouzdanost (engl. *external reliability*) tiče se stepena mogućnosti repliciranja samog istraživanja i dobijenih podataka a interna pouzdanost (engl. *internal reliability*) stepena slaganja unutar istraživačkog tima o onome što vide i čuju. Interna validnost (engl. *internal validity*) odnosi se pak na stepen kongruencije između dobijenih podataka i na njima zasnovanih teorijskih konceptata, a eksterna se (engl. *external validity*) postiže stepenom mogućnosti generalizacije rezultata u različitim

socijalnim kontekstima.¹ Autor i autorica su ispunili sve navedene kriterije – rad u timu i činjenica da su se slična istraživanja paralelno sprovodila u drugim sektorima i da se vršila stalna razmjena ideja i iskustava tokom samog istraživanja, sprovođenje istraživanja u različitim lokalnim kontekstima i poređenje sa drugim referentnim istraživanjima, brižljivost i suptilnost u izvođenju generalizacija, pri čemu svakako treba podvući i posvećenost i predanost da se dođe do najadekvatnijih sagovornika_ca.

3. Posebnu teškoću predstavljalo je traženje i kontaktiranje sagovornika_ca, i još veću dobijanje saglasnosti za obavljanje razgovora. Budući da teme koje su vezane za LGBT zajednicu izazivaju podozrenje u javnosti i još nisu ušle u naučni kao ni društveni *mainstream* bh. društva, potencijalni_e ispitanici_e su u pojedinim slučajevima pokazivali stanovito podozrenje prema samom istraživanju, insistirali na dobijanju odobrenja od nadležnog ministarstva i/ili direktora škole i sl. Iz tih razloga, autor i autorica su se više oslanjali na neformalne kanale i poznanstva – što je zahtijevalo veliku upornost ali i rasipanje dragocjene istraživačke energije. Takođe treba podvući, jer je jednim dijelom začuđujuće, da su stanoviti problemi u smislu odaziva uočeni i prilikom kontaktiranja LGBT osoba. To je vjerovatno povezano sa strahom od *outovanja*, iako je u pismu saglasnosti za intervju na nekoliko mjesta podvučen i zagaranтован принцип anonimnosti. No, čini se da su neki_e od kontaktiranih pripadnika_ca LGBT zajednice *uočili* da se ipak kroz samo istraživanje i izvještaj mogu *indirektno* prepoznati. To je više nego značajan indikator stanja svijesti u društvu kada je o pravima i slobodama LGBT osoba riječ, a koje, zbog stvarne i potencijalne izloženosti diskriminaciji i nasilju koja je nad njima stalno nadvijena, imaju strah i od *indirektnog outovanja*.

Lista kontaktiranih institucija/škola/osoba:

U sklopu istraživanja kontaktirano je devet srednjih škola u Banjoj Luci, jedna srednja škola u Višegradu, jedna srednja škola u Mostaru, dvije srednje škole u Livnu, jedna osnovna i šest srednjih škola u Sarajevu, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci, Fakultet za kriminalistiku, kriminologiju i sigurnosne studije Univerziteta u Sarajevu, Ministarstvo obrazovanja i prosvjete Republike Srpske, Federalno ministarstvo obrazovanja i devet LGBT osoba koje pohađaju srednje škole i fakultete.

7. Izvori

- Banović, D. *Izvjestaj o homofobiji, bifobiji i transfobiji u školama u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013. Preuzeto: 03.06.2013. <<http://lgbt-prava.ba/wp-content/uploads/2013/04/Izvjestaj-skolstvo-finalni-web.pdf>>.
- Banović, D., i V. Vasić. *Seksualna orijentacija i rodni identitet: pravo i praksa u BiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.
- Barreiro, M., Vasić, V., i S. Gavrić. *Rozi izvještaj. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u BiH u 2012. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.
- Bryman, A. *Social Research Methods*. 4th edition. New York: Oxford University Press, 2012.
- Butler, J. *Nevolje s rodom: feminizam i subverzija identiteta*. Zagreb: Ženska infoteka, 2000.
- CARE i ICRW. *Inicijativa mladića za prevenciju rodno uvjetovanog nasilja u regiji. Tehnički sažetak početnog istraživanja – Izvešće za Hrvatsku*. Zagreb, 2009.
- Čaušević, J., i Ljevak, K. *Čekajući ravnopravnost: Analiza sadržaja izvještavanja pisanih medija o LGBT temama u 2011. i 2012. godini*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2012.
- Đurković, S. *1+1=0. Analiza srednjoškolskih udžbenika o LGBTIQ pojmovima u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje Q, 2010.
- Đurković, S. *Nevidljivo Q? Pitanje ljudskih prava i potreba LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Udruženje Q, 2007.
- European Union Agency for Fundamental Rights. *European Union lesbian, gay, bisexual and transgender survey: Results at a glance*. Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2013.
- Foucault, M. *Znanje i moć*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1994.
- Herek, G. "Stigma, Prejudice, and Violence against Lesbians and Gay Men." *Homosexuality: Research implications for public policy*. Eds. Gonsiorek, J.C., and J.D. Weinrich, J.D. Newbury Park: Sage, 1991.
- Hodžić, A., i N. Bijelić. *Izvjestaj istraživanja o mišljenjima i stavovima prema homoseksualnosti u srednjim školama u Zagrebu*. Zagreb, 2012.
- ILGA Europe. *Annual Review of the Human Rights Situation of Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex People in Europe 2011*. Brussels, 2012.
- ILGA Europe. *ILGA-Europe Rainbow Map May 2013*. Brussels, 2013. Preuzeto: 10.07.2013. <http://www.ilga-europe.org/home/publications/rainbow_europe>
- Jakovljević, I., i B. Arsenov. *M istraživanje 2011: Istraživanje koncepta rodno zasnovanog nasilja, kao i stavova prema rodno zasnovanom nasilju kod srednjoškolaca u Srbiji*. Beograd: Centar E8, 2012.
- Komesar za ljudska prava. *Diskriminacija po osnovu seksualne orijentacije i rodnog identiteta u Evropi*. Vijeće Evrope, 2011. Preuzeto:

- 03.06.2013.<http://www.coe.int/t/commissioner/Source/LGBT/LGBTStudy2011_Serbian.pdf>.
- Kuhar, R. *Media Representations of Homosexuality: An Analysis of the Print Media in Slovenia, 1970-2000*. Ljubljana: Peace Institute, 2003.
- Miladinović, D. i ostali_e. *Labris Čitanka: Od A do Š o lezbejskim i gej ljudskim pravima*. Ur. M. Savić. Beograd: Labris, 2011.
- Magić, J. *Homofobija na naši šoli?*. Ljubljana: Društveno informacijski center Legebitra, 2012.
- Monahan, N. "Making the grade: Responding to lesbian, gay and bisexual youth in schools." *Pride & Prejudice: Working with Lesbian, Gay and Bisexual Youth*. Ed. M. Schneider. Toronto: Central Toronto Youth Services, 1997.
- "Nečista krv pedera i lezbejki." *Diskriminacija*. Preuzeto: 03.06.2013. <<http://diskriminacija.ba/node/111>>.
- Omladinski centar Kosmos. *Homofobija u BiH: pilot istraživanje stavova srednjoškolaca/ki u BiH*. Ključ, 2012.
- Radoman, M. *Stavovi i vrednosne orijentacije srednjoškolaca u Srbiji*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, 2011.
- Spahić, A. "Homofobija – fobija koju društvo podržava." *Čitanka lezbejskih i gej ljudskih prava*. Ur. Gavrić, S., Huremović, L., i M. Savić. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2011.
- Vasić, V. *Izveštaj o govoru mržnje zasnovanom na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u BiH: Slučajevi iz 2012. i 2013. godine*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, 2013.

APPENDIX: RJEČNIK LGBT POJMOVA

AKTIVIZAM

Političko uvjerenje da djelovanje na individualnoj ili kolektivnoj ravni može izazvati socijalne i političke promjene. Aktivistički stav ne poriče značaj konvencionalnih institucionalnih struktura (pravo, mediji, obrazovanje itd.), nego podstiče ljude da im pristupe direktno. Iako aktivizam po definiciji nije nužno radikaln, najčešće se javlja u domenu u kojem je neki oblik diskriminacije postao odveć represivan, te se zbog toga nerijetko suprotstavlja odnosima moći koji teže da održe *status quo*.

ASIMILACIJA

Krilo lezbejske i gej politike koje naglašava da ne postoje neke značajne razlike među heteroseksualcima_kama i homoseksualcima_kama. Uvjerenje koje ovdje vlada izražava se u nadi da će lezbejkama i gej muškarcima, ako se budu ponašali na način koji je za dominantnu kulturu prihvatljiv, kad-tad biti omogućen ravnopravan pristup svim resursima, privilegijama, dostupnim heteroseksualnoj većini. No, kako je društvena prihvatljivost nešto što počiva na kontingentnim faktorima poput klase, rase i roda, asimilacione tendencije često trpe osudu da ih promoviraju upravo najmanje ugroženi pojedinci (bijeli muškarci srednje klase).

BIFOBIJA

Iracionalan strah, netolerantnost, predrasude i/ili diskriminacija prema biseksualnim osobama koje provode heteroseksualne (u tom slučaju često je sinonimna sa homofobijom) ili homoseksualne osobe.

BIOLOŠKI SPOL

Određenje determinirano hromozomima (XX, XY), hormonima (estrogen i progesteron, testosteron) i unutrašnjim i spoljašnjim genitalijama (vulva, klitoris, vagina, testisi i penis). Konstruktivističke teorije tvrde da je spol (kao i rod i rodne uloge) konvencija (društvena konstrukcija).

BISEKSUALNA OSOBA

Osoba čija je seksualna orijentacija usmjerena prema osobama oba spola, odnosno osoba koju seksualno i/ili emocionalno privlače osobe oba spola.

CISRODNOST

Pojam koji se koristi kako bi se opisale osobe koje se rodno identificiraju u skladu sa spolom koji im je pripisan pri rođenju.

CISRODNA OSOBA

Osoba koja se identificira kao osoba muškog ili ženskog roda u skladu sa svojim biološkim muškim ili ženskim spolom.

COMING OUT

Sintagma koja potiče iz fraze *coming out of the closet*, već se ustaljeno upotrebljava u značenju javnog i otvorenog istupanja i afirmisanja vlastite (homo)seksualne orijentacije. Javlja se u dvije ravni: kao samootkriće i kao manje ili više javna obznana. Izlaženjem iz ćutanja izlazi se iz izolacije i negiranja, i objavljuje se drugima pravo na drugačiji život. U aktivizmu ili queer teoriji, coming out zadobija dimenziju političkog čina opiranja i suprotstavljanja tradicionalnim stavovima.

DISKRIMINACIJA

Diskriminacija je svako razlikovanje, isključivanje, ograničavanje i svaki oblik stavljanja u nepovoljan položaj osobe ili grupe osoba po nekom osnovu. Različiti su osnovi, odnosno karakteristike po kojima se osoba ili grupa osoba dovodi u nepovoljan položaj: spolna orijentacija, rodni identitet, rodno izražavanje, spol, dob, političko opredjeljenje i sl.

POSREDNA DISKRIMINACIJA

Posredna diskriminacija podrazumijeva svaku situaciju u kojoj, naizgled neutralna odredba, kriterij ili praksa, ima ili bi imala efekat dovođenja neke osobe ili grupe osoba u nepovoljan ili manje povoljan položaj u odnosu na druge osobe.

NEPOSREDNA DISKRIMINACIJA

Neposredna diskriminacija je svako različito postupanje ili propuštanje postupanja kada je neka osoba ili grupa osoba dovedena ili je bila ili bi mogla da bude dovedena u nepovoljni položaj za razliku od neke druge osobe ili grupe osoba u sličnim situacijama.

INSTITUCIONALIZIRANA DISKRIMINACIJA

Društveni sklop koji se ogleda u institucijama moći (jezik, mediji, obrazovanje, ekonomija, religija i dr.) koje favoriziraju jednu grupu (ili jedan sistem odlika) naspram drugih. Savremena teorija se u načelu slaže da je ta *grupa* grupa bijelih (rasa) heteroseksualnih (orijentacija) muškaraca (rod) srednjih godina (starosna dob) pripadnika srednje ili više srednje klase (klasa). Svi koji na ovaj ili onaj način odstupaju od date *grupe*, tretiraju se kao manjina (čak i kada formiraju grupu koja je od ove brojnija). Moć te grupe, čak i nad približno jednakim (recimo, crni muškarci sa svim navedenim odlikama) ili većim grupama (žene uopće), održava se putem spomenutih ustanova.

VIŠESTRUKA DISKRIMINACIJA

Opisuje diskriminaciju koja se dešava na temelju nekoliko osnova odvojeno (na primjer, ista osoba može doživjeti diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije, rodnog identiteta, rasnu diskriminaciju, itd.). Odnosi se na situaciju u kojoj postoji više osnova diskriminacije u isto vrijeme, te ih je teško razdvojiti i posmatrati odvojeno.

UZNEMIRAVANJE

Uznemiravanje se smatra diskriminacijom u svakoj situaciji u kojoj ponašanje vezano na osnovu rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovinskog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i spola, spolnog izražavanja ili orijentacije ima za svrhu ili čiji je efekat povreda dostojanstva osobe i stvaranje zastrašujućeg, neprijateljskog, degradirajućeg, ponižavajućeg ili uvredljivog ambijenta.

SPOLNO UZNEMIRAVANJE

Spolno uznemiravanje je svaki oblik neželjenog verbalnog, neverbalnog ili fizičkog ponašanja spolne prirode čiji je cilj ili efekat povreda dostojanstva osobe, posebno kada će se time stvoriti zastrašujući, neprijateljski, degradirajući, ponižavajući ili uvredljiv ambijent.

MOBING

Mobing je oblik nefizičkog uznemiravanja na radnom mjestu koje podrazumijeva ponavljanje radnji koje imaju ponižavajući efekat na žrtvu, čija je svrha ili posljedica ili degradacija radnih uslova ili profesionalnog statusa zaposlene osobe.

SEGREGACIJA

Segregacija je djelo kojim (fizičko ili pravno) lice odvaja druge osobe na osnovu rase, boje kože, jezika, vjere, etničke pripadnosti, nacionalnog ili socijalnog porijekla, veze s nacionalnom manjinom, političkog ili drugog uvjerenja, imovinskog stanja, članstva u sindikatu ili drugom udruženju, obrazovanja, društvenog položaja i spola, spolnog izražavanja ili orijentacije u skladu sa definicijom diskriminacije.

DRAG

Riječ se izvorno koristila u Šekspirovom *Glob teatru* kao oznaka za glumce koji su imali ženske uloge (kako nije bilo glumica). Termin se u načelu odnosi na kostim i prerusavanje (otuda fraza *in drag* – prerusen u odjeću suprotnog spola). Njime se prije svega upućuje na muškarce koji na ovaj ili onaj način nastupaju oponašajući žene i time provode rodni performans

čime demonstriraju fluidnost rodnog identiteta koji se inače po definiciji smatra *fiksiranim*. Drag-kralj (drag king) je lezbejka/strejt žena koja simulira muškarca. Drag-kraljica je gej/strejt muškarac koji simulira ženu.

DRUGA PORODICA

Mreža prijatelja_ica, partnera_ki i bivših partnera_ki od kojih LGBT osoba traži (i dobija) podršku, ponekad da bi nadoknadila ono što joj je uskraćeno u primarnom okruženju.

GEJ (GAY)

Osnovno značenje termina je razdragan, veseo. U 19. vijeku zadobija novo značenje: ženske prostitutke su s prezirom nazivane *vesele (gej) žene*, pa se taj atribut pripisivao i muškarcima koji su se služili njihovim uslugama i muškim prostitutkama. Ranih godina 20. vijeka nekolicina muškaraca i žena iz Amerike prisvaja taj izraz kao zamjenu za klinički naziv *homoseksualna osoba*. Riječ ulazi u široku upotrebu šezdesetih i sedamdesetih godina 20. vijeka, kada mediji prihvataju zalaganja gej pokreta da se izraz *homoseksualac*, koji koriste psihijatri pri dijagnozi mentalnog oboljenja, zamijeni riječju *gej*.

GEJ MUŠKARAC

Muškarac kojeg seksualno i/ili emotivno privlače isključivo osobe istog spola. Zbog historijske opterećenosti termina *homoseksualac*, preporučuje se da se koristi ovaj neutralni termin.

GENDERFOBIJA

Diskriminacija na bazi roda (rodnih uloga, izražavanja i normi) koja proističe iz neprihvatanja i negiranja prava individua na ličnu koncepciju spolnog/rodnog identiteta i izražavanja.

GOVOR MRŽNJE

Govor mržnje protiv LGBT osoba odnosi se na javno izražavanje koje podrazumijeva širenje, promoviranje ili opravdavanje mržnje, diskriminacije ili neprijateljstva prema LGBT osobama – na primjer, izjave političkih i vjerskih vođa ili mišljenja drugih društvenih autoriteta koja se objavljuju u štampi ili na internetu, a koja imaju za cilj poticanje mržnje.

HETEROFBIJA

Iracionalan strah, netolerantnost, predrasude i/ili diskriminacija prema heteroseksualnim osobama, institucijama koje su zasnovane na heteroseksualnim odnosima (brak, porodica) ili institucijama koje podržavaju ove odnose (crkva, država).

HETERONORMATIVNOST

Može se definirati kao pretpostavka da su svi ljudi heteroseksualni, odnosno, da je heteroseksualnost idealna i superiorna u odnosu na homoseksualnost ili biseksualnost. Heteronormativnost također uključuje privilegovanje normativnog izražavanja roda – ono što je nužno ili nametnuto pojedincima_kama kako bi ih percipirali ili prihvatili kao *pravog muškarca* ili *pravu ženu*, tj. u okviru jedinих dostupnih kategorija.

HETEROSEKSIZAM

Stav da je heteroseksualnost jedina validna seksualna orijentacija. Heteroseksizam se često ispoljava u formi ignorisanja LGBT osoba.

HETEROSEKSUALNA OSOBA

Osoba čija je seksualna orijentacija usmjerena prema osobama suprotnog spola, odnosno osoba koju seksualno i/ili emotivno privlače isključivo osobe suprotnog spola.

PRINUDNA HETEROSEKSUALNOST

Sintagma nastala u teoriji lezbejskog feminizma (Adrienne Rich) koja upućuje na složene mnogostruke forme odnosa među ženama. Prema lezbejskim feministkinjama, žene su doslovno prisiljene na heteroseksualnost, odnosno ulogu seksualnog, emotivnog i fizičkog (rad u kući i staranje nad porodicom) služenja muškarcu. S druge strane, historijskim potiskivanjem govora o životu lezbejki i žena koje su živjele nezavisno od muškaraca, i blagodareći verbalnim i fizičkim napadima na te žene, heteroseksualnost se nudila kao jedina opcija. Ovaj je koncept u lezbejskom feminizmu bio ključ za tumačenje načina na koji funkcionira patrijarhat. Od sredine osamdesetih godina prošlog vijeka, sve češće ga koriste i gej muškarci da bi opisali automatsku pretpostavku o tome da je svako bez razlike heteroseksualan_a.

HOMOFBIJA

Iracionalan strah, netolerantnost, predrasude i/ili diskriminacija prema gej muškarcima i lezbejkama (i biseksualnim osobama [vidjeti *bifobija*]). Manifestuje se kao neupitna vjera u superiornost heteroseksualnosti, koju podstiču kulturne i institucionalne društvene prakse. Ta vjera rađa nasilje prema neheteroseksualnim osobama koje se opravdava uvjerenjem u vlastitu superiornost (i njihovu inferiornost). Nasilje se ogleda u verbalnim i fizičkim napadima, oduzimanju potomstva neheteroseksualnom roditelju, diskriminaciji pri zapošljavanju, plaćanju poreza, umirovljenju, imigracionom postupku itd. Ovi oblici diskriminacije su ono što spada u društveni domen i mnoge homofobične osobe poricat će da u tome uzimaju udjela. Međutim, homofobija se lako prepoznaje na pojedinačnom

nivou u svakodnevnim situacijama, recimo, kada za neku ženu mislimo da je lezbejka samo zato što nije u stanju da pronađe muškarca ili zato što želi da bude muškarac; ili kada osobu koja je lezbejka ili gej muškarac ne posmatramo kao cjelovitu ličnost, nego isključivo na osnovu njihove seksualne orijentacije.

INTERNALIZIRANA HOMOFBIJA

Internalizirana mržnja prema sebi nastaje kao posljedica prihvatanja negativnih stereotipa koje stvara opresivna zajednica. To podrazumijeva često konfliktna osjećanja da su nestrejt osobe u srži loše i inferiorne ili da su superiorne i ekskluzivno dobre; da na čitavom svijetu nema sigurnog prostora; da se može vjerovati samo pripadnicima_ama grupe i da se pripadnicima_ama iste grupe ne smije ni po koju cijenu vjerovati; da se radi sigurnosti zauvijek treba skrivati; da radi sigurnosti svuda i uvijek treba istupati i otkrivati svoju orijentaciju itd.

HOMOSEKSUALAC

Zastarjeli klinički termin za osobe čija je seksualna orijentacija usmjerena prema osobama istog spola, odnosno osoba koju seksualno i/ili emocionalno privlače osobe istog spola. Termin je neprikladan i mnogi gejevi i lezbejke smatraju da je uvredljiv. Korektniji termini su *gej (muškarac)/gejevi* i *lezbejka*.

SITUACIONA HOMOSEKSUALNOST

Seksualno ponašanje koje je drugačije od uobičajenog ponašanja neke osobe, a javlja se usljed boravka u socijalnom okruženju koja čine isključivo osobe istog spola, kao npr. vjerske ili druge škole koje pohađaju isključivo studenti_ice i učenici_ce istog spola, zatvori, seks sa partnerom_kom istog spola za novac itd.

INTERSEKSUALNA (INTERSPOLNA) OSOBA

Osobe koje su rođene s hromozomskim, hormonskim ili genitalnim karakteristikama koje ne odgovaraju zadatim standardima *muške* ili *ženske* kategorije, zbog svoje seksualne ili reproduktivne anatomije. Ova riječ je zamijenila pojam *hermafrodit*, koji su obimno koristili liječnici tokom 18. i 19. vijeka i koji se danas smatra nestručnim. Interseksualnost (interspolnost) može poprimiti različite oblike i obuhvatiti različita stanja interseksualnih (interspolnih) osoba.

LEZBEJKA

Žena koju seksualno i/ili emotivno privlače druge žene. *Lezbejka* je jedan od najstarijih i najpozitivnijih termina za homoseksualne žene, što u lezbejskoj feminističkoj teoriji ne označava samo seksualni identitet koji se sukobljava

s konvencionalnim rodnim očekivanjima od žena, nego i društveni i politički identitet izgrađen u opoziciji prema muškom šovinizmu, patrijarhatu, heteroseksizmu i falocentrizmu. Sama riječ potiče od imena grčkog ostrva Lezbos gdje je rođena pjesnikinja Sapfo koja je uznosila ljubav među ženama.

LGBT

Sveobuhvatni pojam koji se koristi kako bi se označile lezbejke, gej muškarci, biseksualne i transrodne osobe. Pojam označava heterogenu skupinu koja se obično imenuje naslovom LGBT u društvenom i političkom aktivizmu. Pojam LGBT može biti proširen i uključiti i interseksualne i queer osobe (LGBTIQ).

LGBTTIQ

Skraćenica za *lezbejke, gej muškarce, biseksualne, transrodne, transeksualne, interseksualne i queer osobe*.

MIZANDRIJA

Mržnja prema muškarcima ili muškom rodu u načelu.

MIZOGINIJA

Mržnja prema ženama ili ženskom rodu u načelu.

OUT

Opisuje osobu koja se seksualno/rodno/spolno identifikuje u javnom i/ili u profesionalnom životu.

OUTIRATI (AUTIRATI)

Čin javnog objavljivanja da je neka osoba gej, lezbejka, biseksualna ili osoba neke druge seksualne orijentacije. Većina gej i lezbejske zajednice smatra da je nepristojno i protivi se tome da bilo koja osoba, osim one koja je u pitanju, odlučuje o tome kada će i kome pričati o seksualnoj orijentaciji. Lezbejska i gej zajednica u BiH termin *outirati se* također koristi za situaciju kada sam gej ili sama lezbejka odluči nekome da priča o svojoj seksualnoj orijentaciji. Tako, na primjer, može da se kaže da se neka lezbejka autirala ocu, tj. da mu je rekla da je lezbejka.

PATRIJARHAT

Društveni sistem u kojem muškarci imaju dominantnu ulogu u odnosu na žene. Patrijarhalni sistem vrijednosti i društvenih normi čini temelj na kojem se održavaju postojeći sistemi odnosa moći i privilegija koje se u kontinuitetu dodjeljuju muškarcima.

PEDER

U homofobičnoj upotrebi, sleng koji u načelu denotira gej muškarce, a posebno konotira rodni lik slabašnog i feminiziranog muškarca. Sam termin, po nekima, vodi porijeklo od srednjovjekovne prakse spaljivanja sodomita na snopovima pruća (*faggot*). Riječ peder u nehomoseksualnoj upotrebi ima sličnu konotaciju, dok u gej zajednici nije nužno uvredljiva, nego se često pojavljuje i kao samoafirmativno parodiranje strejt konotacija.

POLIAMORIJA

Mnogostruke ljubavne veze, otvorene, nasuprot tradicionalnim vezama. Uslov je da sve osobe u ovim odnosima znaju jedna za drugu i da su ti odnosi zasnovani na konsenzusu.

QUEER

Riječ se prvenstveno odnosi na sve što se razlikuje od konvencionalnog na neki neobičan način (sinonim za čudno, ekscentrično). U početku su konotacije ovog termina u gej upotrebi bile negativne, pa čak i danas postoji otpor prema ovom izrazu, osobito među starijim homoseksualnim osobama. Budući da termin subverzivno razobličuje postojeće, tobože fiksirane modele, odbacujući razlike (svi LGBT su njime bez razlike obuhvaćeni) i identitete (nijedan od LGBT identiteta u njemu nije povlašten), postaje sve univerzalnije prihvaćen. Mnoge transeksualne, biseksualne pa čak i heteroseksualne osobe, čija se seksualnost ne uklapa u kulturne standarde monogamnog heteroseksualnog braka, prihvatili_e su ovu oznaku kao *seksualni disident_i_disidentkinje*. Queer je ranije u engleskom jeziku korišten kao pogrdan naziv za neheteroseksualne osobe. Ovaj termin su LGBTTIQ osobe zatim preuzele kako bi opisivale same sebe. Neke osobe posebno cijene ovaj termin zato što označava prkos i zato što obuhvata različitost – ne samo gejeva i lezbejki već i biseksualnih, transrodnih i interseksualnih osoba, kao i heteroseksualne osobe koje sebe vide ili žive svoj život van heteropatrijarhalnih normi.

QUEER TEORIJA

Škola književne i kulturne kritike, koja se u SAD pojavila početkom osamdesetih godina, duguje svoje intelektualno porijeklo feminističkoj teoriji i francuskim filozofima poput Michela Foucaulta i Jacquesa Derridae. Queer teoretičari_ke analiziraju sve tipove tekstova u cilju razobličenja temeljnog značenja, distinkcija i odnosa moći u kulturi koja je proizvela tekst. Analize otkrivaju složene kulturne strategije kojima je omogućena regulacija seksualnog ponašanja, što često rezultira represijom i diskriminacijom seksualnih disidentata_kinja koji krše seksualne tabue ili se ne uklapaju u kulturno sankcionisane rodne uloge. Ciljevi queer

teoretičara_ki su destabilizacija kulturnih ideja o prirodnosti, normalnosti, seksualnosti i termina hetero- i homoseksualnosti koji su korišteni u svrhu diskriminiranja osoba koje se nisu saobražavale zapadnom idealu monogamnog heteroseksualnog braka. Queer teorija se mahom vezuje za teoriju društvenog konstruktivizma i u neskladu je sa esencijalističkim postavkama (recimo, teza da je neko po svojoj suštini ili bitnom određenju gej muškarac, odnosno lezbejka) koje postoje unutar starije (ali i novije) konceptualizacije neheteroseksualnog identiteta (vidjeti lezbejski identitet). Neka od najpoznatijih imena u queer teoriji svakako su Judith Butler, Eve Kosofsky Sedgwick, Cindy Patton, Diana Fuss, Leo Bersani i Simon Watney.

ROD

Društveni konstrukt spola koji po definiciji određuje samo društvene uloge muškaraca i žena, to jest osoba muškog ili ženskog spola. Također, individualni konstrukt vlastitog identiteta/izražavanja koji potvrđuje, negira i/ili prevazilazi društveno zadate i formirane spolne i rodne uloge muškaraca i žena, kao i cijelu binarnu osnovu *muškog* i *ženskog*.

RODNI IDENTITET

Rodni identitet vezuje se za individualno iskustvo u shvatanju vlastitog spola, što može ali ne mora odgovarati spolu dodijeljenom pri rođenju, a uključuje lični doživljaj tijela i drugih izražaja roda (to jest, *rodno izražavanje*), kao što su odijevanje ili način govora i obraćanja. Spol osobe obično je dodijeljen pri rođenju, a odmah potom postaje socijalno i pravno pitanje. Spol podrazumijeva osobni koncept/konstrukt koji može biti u skladu sa društveno propisanim definicijama u pogledu spola/roda ili ih može negirati, prevazilaziti i mijenjati. Neki ljudi imaju problem pri identificiranju sa spolom dodijeljenim pri rođenju – ove osobe nazivamo *transrodne* osobe. Rodni identitet nije isto što i seksualna orijentacija, a transrodne osobe se mogu identificirati kao heteroseksualne, biseksualne i homoseksualne.

RODNO IZRAŽAVANJE

Vizuelna i spoljna prezentacija svake osobe koja se ogleda kroz odijevanje, odjevne ili tjelesne oznake, frizuru, ponašanje i govor tijela.

SEKSIZAM

Diskriminacija i/ili stavovi, uslovi i ponašanje kroz koje se vrši promocija stereotipa i represivnih društvenih uloga i normi na bazi spola i roda. Posebno se odnosi na norme, vrijednosti, uvjerenja, strukture i sisteme koje marginalizuju i podređuju žene dodjeljujući muškarcima moć, privilegije i preimućstva. Oblik nasilja koje se nad ženama vrši individualno ili institucionalizovano.

SEKSUALNA ORIJENTACIJA

Emocionalna i/ili seksualna privlačnost ili naklonost koja može biti prema osobama istog i/ili različitog spola. Preporučuje se izbjegavanje uvredljivog izraza *seksualna preferencija*, koji se često koristi kako bi se impliciralo da je istospolna seksualna orijentacija nešto što se može i treba promijeniti.

SEKSUALNI IDENTITET

Seksualni identitet odnosi se na to kako sebe nazivamo i percipiramo. Ti nazivi uključuju *strejt, gej, bi, queer, neodređen_a, neodlučan_a, asekualan_a* i dr. Naše seksualno ponašanje i način na koji sebe određujemo (identitet) predstavljaju stvar mogućeg izbora/odluke i ne podrazumijevaju samo binarni koncept *muško – žensko*.

SPOL

Klasificiranje na osnovu reproduktivnih organa/funkcija i genitalija na muški, ženski i interseks. Društveno prihvaćeni su samo muški i ženski spol.

SPOLNI IDENTITET

Individualno identificiranje po pitanju spola i spolne pripadnosti, koji ne zavisi od spola koji je pripisan rođenjem.

STIL ŽIVOTA

Termin koji se često koristi kako bi se degradirali životi gejeva i lezbejki te je time politički nekorektan. Kao što ne postoji ni heteroseksualni stil života koji je jedinstven za sve, tako ne postoji ni gej stil života.

STREJT (STR8 ILI STRAIGHT)

Označava, prije svega, nešto *pravo, bez skretanja* (devijacija), nešto *nepomiješano*, ali i nešto *konvencionalno*, što ne odstupa od normi koje su prihvaćene kao uobičajene, *normalne* i *prirodne*. Neutralna oznaka za heteroseksualne osobe u queer zajednici.

TRANSGENDER/TRANSRODNO

Sveobuhvatni termin koji se koristi kako bi se opisale različite osobe, ponašanja i grupacije koje imaju zajedničko, djelimično ili potpuno suprotstavljanje nametnutim rodnim i spolnim ulogama. Transrodnost se ne odnosi na seksualnu orijentaciju osobe.

TRANSRODNA OSOBA

Termin za osobe čiji rodni identitet nije u skladu sa spolom koji im je dodijeljen pri rođenju, kao i one osobe koje žele izraziti svoj rodni identitet

na drugačiji način od uobičajenog izražavanja karakteristika spola koji im je dodijeljen pri rođenju. Transrodnost obuhvata one osobe koje osjećaju, preferiraju ili biraju da predstave sebe drugačije od očekivanih rodnih uloga koje im tradicionalno pripadaju na osnovu spola dodijeljenog pri rođenju, bilo kroz način odijevanja, način govora, manirizme, kozmetiku ili modifikacije tijela. Između ostalih, transrodnost se odnosi i na osobe koje se ne identificiraju oznakama *muško* i *žensko*, zatim transeksualne osobe, transvestite i cross-dressere. Transrodni muškarac je osoba kojoj je pri rođenju dodijeljen *ženski* spol, ali je njegov rodni identitet *muški* ili se nalazi negdje na spektru maskulinih rodnih identiteta. Transrodna žena je osoba kojoj je pri rođenju dodijeljen *muški* spol, ali je njen rodni identitet *ženski* ili se nalazi negdje na spektru ženskih rodnih identiteta. Oznake za seksualnu orijentaciju transrodnih osoba koriste se u skladu sa njihovim rodnim identitetom, a ne u skladu sa spolom koji im je dodijeljen pri rođenju. Heteroseksualni transrodni muškarac je, na primjer, transrodni muškarac kojeg privlače i koji bira žene za partnerke. Riječ transrodnost odnosi se na posjedovanje transrodnog identiteta i izražavanja.

TRANSEKSUALNA OSOBA

Osoba koja ima jasnu želju i namjeru da prilagodi svoj spol, kao i osoba koja je djelomično ili potpuno modificirala svoje tijelo i prezentaciju (što uključuje fizičku i/ili hormonalnu terapiju i operacije), izražavajući svoj rodni i/ili spolni identitet i osjećaj sebe.

TRANSFOBIJA

Po analogiji sa bifobijom i homofobijom, oblik diskriminacije, zasnovan na strahu, neznanju i mržnji, usmjeren protiv transeksualnih, transrodnih osoba. Tu predrasudu mogu perpetuirati strejt ljudi, gej muškarci, lezbejke i biseksualne osobe.

INTERNALIZOVANA TRANSFOBIJA

Karakteristična je za trans osobe koje iskušavaju krivicu, sramotu, nedostatak samopouzdanja, negativnu sliku o sebi, pošto implicitno ili eksplicitno prihvataju društvenu stigmatizaciju.

TRANSVESTIJA/TRANSVESTITE/TRANSVESTITI

Transvestiti su osobe koje vole da nose odjeću suprotnog spola. Transvestija, tj. preoblačenje nije povezano sa seksualnom orijentacijom. Transvestiti/e mogu biti i heteroseksualne i istospolno orijentisane osobe.

TRANZICIJA

Predstavlja proces promjene rodnog izražavanja neke osobe u cilju usaglašavanja sa unutrašnjim doživljajem vlastitog roda.

TROUGAO/CRNI TROUGAO/ROZI TROUGAO

Tokom Drugog svjetskog rata nacisti su u svojim konc-logorima ružičastim trouglom obilježavali gejeve, a crnim trouglom lezbejke, Romkinje i prostitutke. Tokom Drugog svjetskog rata u nacističkim logorima pogubljeno je više desetina hiljada istospolno orijentisanih osoba.

ZASTAVA DUGINIH BOJA

Simbol jedinstva i različitosti koji se koristi širom svijeta, kao obilježje mirovnog, feminističkog i LGBTTIQ pokreta.

ZLOČIN IZ MRŽNJE PREMA LGBT OSOBAMA

Odnosi se na kaznena djela motivirana predrasudama prema određenoj osobi ili grupi osoba. Zločini iz mržnje uključuju zastrašivanje, prijetnje, oštećenja imovine, zlostavljanje, ubistvo ili bilo koje drugo kazneno djelo, kod kojeg je žrtva postala meta napada zbog stvarne ili pretpostavljene seksualne orijentacije ili rodnog identiteta, ili je žrtva povezana, pripada, podržava ili je član_ica neke LGBT grupe. Kod zločina iz mržnje mora postojati osnovana sumnja da je motiv počinioca kaznenog djela seksualna orijentacija ili rodni identitet žrtve.

O autoru i autoricama

Ivana Dračo (1982, Sarajevo), završila je studij psihologije na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Magistrirala je sa temom „Umrežene: virtualne saboterke matrice reprezentacije“ na rodnim studijama Centra za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Objavljivala je stručne i naučne radove iz područja feminističke, queer i rodne teorije. Bavila se analizom medijskog izvještavanja o marginalizovanim grupama te koncipiranjem i vođenjem radionica i treninga iz oblasti rodne ravnopravnosti i osnaživanja LGBT osoba. Učestvovala u realizaciji naučno-istraživačkih studija. Područja interesovanja: postfeminizam, cyber-kultura, vizualna kultura, queer teorija, teorije tijela, teorija medija, marginalizovane grupe.

ivanadraco@gmail.com

Mladen Lakić (1989, Sarajevo), apsolvent novinarstva na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Istočnom Sarajevu. Dobitnik novinarskog priznanja „Srđan Aleksić“ za profesionalno izvještavanje o manjinskim i marginalizovanim grupama. Učesnik na projektu *Gender and Security Sector Reform in BiH*. Trenutno je angažovan na projektu *Tales of Transition* u saradnji sa *Institute for War and Peace Reporting* (IWPR) te saradnik online časopisa za školsku praksu Školegijum.

mladen_lakic@yahoo.com

Dr. Zlatiborka Popov-Momčinović (1975, Vršac) završila je studij sociologije na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Tokom i nakon studiranja radila je u nevladinom sektoru i lokalnim medijima, a od 2005. je angažovana kao asistentkinja na Filozofskom fakultetu Istočno Sarajevo, gdje je i magistrirala sa temom *Politička kultura u periodu tranzicije*. Na Fakultetu političkih nauka u Beogradu je doktorirala 2013. sa temom *Ženski pokret u postdejtonskoj BiH: dometi, inicijative, kontroverze*. Objavila je više od četrdeset naučnih radova iz oblasti političke sociologije, sociologije religije i feminističke teorije i prakse. Bila je stipendistica Fonda otvoreno društvo Bosna i Hercegovina u okviru *Policy Fellowship Development Project*, i angažovana u nekoliko lokalnih i regionalnih istraživanja kao što su *Religion and Pluralism in Education*:

Comparative Approaches in Western Balkan, Reconciliation and Trust Building in Bosnia and Herzegovina, Govor mržnje u Bosni i Hercegovini, Parlamentarizam u Bosni i Hercegovini. Trenutno završava knjigu *Ženski pokret u Bosni i Hercegovini: Artikulacija jedne kontrakulture.* Zamjenica je urednika bh. časopisa *Diskursi*. Aktivna je i u civilnom društvu, pokušavajući da uskladi teorijski i praktički angažman. Govori engleski i njemački, a služi se i francuskim jezikom.

pozlata75@gmail.com

Edicija *Ljudska prava* Sarajevskog otvorenog centra
Ediciju uređuje Emina Bošnjak

Do sada smo u ovoj ediciji objavili:

- Damir Banović, Edina Sprečaković (2013)
Izveštaj o položaju LGBT osoba na radnom mjestu u Bosni i Hercegovini.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Amar Numanović, Sanela Muharemović, Zlatiborka Popov-Momčinović (2013)
Prava LGBT osoba u Bosni i Hercegovini: Pravosuđe.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar, Fondacija Heinrich Boell – Ured u BiH, Fondacija CURE.
- Jasmina Čaušević, Lejla Huremović (priredile, 2013)
Kratki vodič kroz profesionalno izvještavanje o LGBT temama.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Vladana Vasić (2013)
Izveštaj o govoru mržnje zasnovanom na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu u BiH.
Slučajevi iz 2012. i 2013. godine.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Marinha Barreiro, Vladana Vasić, Saša Gavrić (2013)
Rozi izvještaj. Godišnji izvještaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u BiH u 2012. godini.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Damir Banović, Vladana Vasić (2013)
Seksualna orijentacija i rodni identitet: pravo i praksa u BiH.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Damir Banović (2013)
Izveštaj o homofobiji, bifobiji i transfobiji u školama u BiH.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Vladana Vasić (2013)
Izveštaj o pravnom položaju transrodnih osoba u BiH.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Marinha Barreiro, Vladana Vasić (2013)
Monitoring of the implementation of the Council of Europe Committee of Minister's Recommendation on combating sexual orientation or gender identity discrimination.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Marinha Barreiro, Vladana Vasić (2013)
Provedba Preporuka Vijeća Evrope o mjerama borbe protiv diskriminacije zasnovane na seksualnoj orijentaciji i rodnom identitetu.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

- Vladana Vasić, Sadžida Tulić (2012)
*Ne toleriši netoleranciju. Upoznaj svoja prava i koristi ih.
Vodič za LGBT osobe.*
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Zlatiborka Popov-Momčinović, Saša Gavrić, Predrag Govedarica (priredili_e, 2012)
Diskriminacija – Jedan pojam, mnogo lica.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Jasmina Čaušević i Kristina Ljevak (2012)
Čekajući ravnopravnost.
Analiza sadržaja izvještavanja pisanih medija o LGBT temama.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar
- Lejla Huremović (priredila, 2012)
Izvan četiri zida.
*Priručnik za novinarke i novinare o profesionalnom i etičkom
izvještavanju o LGBT temama.*
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
- Lejla Huremović, Masha Durkalić, Damir Banović, Emina Bošnjak
(priredili_e, 2012)
Stanje LGBT ljudskih prava u BiH u 2011. godini – Rozi izvještaj.
Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Odabrani naslovi:

Adriana Zaharijević (priredila, 2012)

Neko je rekao feminizam?

Kako je feminizam uticao na žene XXI veka.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Böll /
Fondacija Cure

Damir Arsenijević, Tobias Flessenkemper (priredili, 2013)

Kojeg je roda sigurnost?

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Emina Bošnjak (priredila, 2013)

Više od etikete. O ženama koje vole žene.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

Jasmina Čaušević, Saša Gavrić (priredili, 2012)

Pojmovnik LGBT kulture.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell,
ured u BiH

Aida Spahić, Saša Gavrić (priredili, 2012)

Čitanka LGBT ljudskih prava. 2. dopunjeno izdanje.

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar / Fondacija Heinrich Boell,
ured u BiH

Damir Banović (2012)

Prava i slobode LGBT osoba.

*Seksualna orijentacija i rodni identitet u pozitivnom pravu u
Bosni i Hercegovini.*

Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.

William G. Naphy (2012)

Born to be gay. Historija homoseksualnosti.

Sarajevo / Zagreb / Beograd: Sarajevski otvoreni centar /
Domino / Queeria.

Prevod na BHS: Arijana Aganović

